

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ**

ОПАЛЮК ТЕТЯНА ЛЕОНІДІВНА

УДК 378.147.091.31-051:316:159.955.4

**ДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕФЛЕКСІЇ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГУМАНІТАРНИХ
ДИСЦИПЛІН**

13.00.09 – теорія навчання

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Роботу виконано в Інституті педагогіки Національної академії педагогічних наук України.

Науковий консультант: доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України
Топузов Олег Михайлович,
НАПН України, віце-президент.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України
Гриньова Марина Вікторівна,
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка,
декан природничого факультету;

доктор педагогічних наук, професор
Коваленко Оксана Анатоліївна,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, завідувач кафедри практики англійського усного і писемного мовлення;

доктор педагогічних наук, професор
Марусинець Мар'яна Михайлівна,
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, професор кафедри психології і педагогіки.

Захист відбудеться «16» травня 2019 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.452.01 в Інституті педагогіки НАПН України за адресою: 04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-Д, каб. 418.

Із дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті та в науковій бібліотеці Інституту педагогіки НАПН України за адресою: 04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-Д.

Автореферат розісланий «12» квітня 2019 року.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради О. В. Онопрієнко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Намагання свідомо й глибоко вивчати проблему модернізації вищої школи в цілому та вищої педагогічної школи зокрема відбиваються в дослідженнях суперечностей сучасного українського суспільства, котрі безпосередньо чи опосередковано зачіпають інтереси кожного споживача освітніх послуг, представників наукової спільноти, а особливо – студента. Кризові явища в системі вищої освіти, як правило, дослідники пов'язують із відсутністю справді компетентних спеціалістів, котрі опанували належну систему професійно-ціннісних смислів-орієнтацій і здатні реалізувати свій фаховий та особистісний потенціал у царині освіти. Саме тому актуалізується проблема підготовки висококваліфікованих майбутніх учителів у системі вищої педагогічної освіти.

Важливою складовою фахової підготовки сучасного вчителя є формування його як соціально зрілої особистості, здатної виконувати свої функціональні обов'язки педагога-предметника, здійснювати рефлексію контраверсійних соціальних процесів, що відбуваються в Україні та світі. Власне цим пояснюється потреба формування соціальної рефлексії майбутніх учителів.

Необхідність появи нових стандартів, які чітко висвітлювали б компетентнісні вимоги до рівня педагогічної освіти, зумовлює прагнення розробляти їх за урахування загальноєвропейських вимог, серед яких провідне місце належить інтенсифікації професійно-практичної підготовки майбутніх спеціалістів вищої кваліфікації освітньої галузі.

Українська освітня галузь за реалізації інтенсивних євроінтеграційних процесів трансформується у відкриту систему, здатну адекватно реагувати на зовнішні впливи і виклики. Це спонукає студентів, майбутніх фахівців, до свідомого професійно-педагогічного самовдосконалення, саморозвитку й самореалізації як гарантії конкурентоспроможності на ринку освітніх послуг. Академічна й соціальна мобільність, автономність, незалежність, активність, самостійність, предметно-спеціальна обізнаність, компетентність сучасного студента набувають статусу базових, провідних характеристик, котрі вирішально-інфлуентивно впливають на успішність майбутньої професійної педагогічної діяльності.

Доцільність і своєчасність науково обґрунтованого дослідження проблеми формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін виявляється незаперечною.

Компетентнісний підхід (Н. Арістова, Н. Бібік, В. Байденко, В. Болотов, Вол. Бондар, М. Євтух, І. Зимня, В. Краєвський, О. Ляшенко, В. Ковальчук, І. Малафійк, О. Малихін, А. Маркова, Н. Ничкало, О. Овчарук, І. Осадченко, О. Пометун, Дж. Равен, О. Савченко, В. Серіков, О. Топузов, А. Хуторської та інші) в українському освітньому просторі нині відіграє роль універсальної методологічної парадигми: змінюються основи та принципи фахової підготовки спеціаліста, вища освіта трансформується зі знанневоорієнтованої, якою вона була ще з часів появи перших європейських університетів, на

практикоорієнтовану. Увага вчених до проблем компетентності пов'язана, передусім, із якісними змінами, широкомасштабними технологічними інноваціями, що відбуваються в суспільстві, економіці, науці. Якщо кілька десятиліть тому людина мала можливість використовувати певний набір знань, умінь, навичок упродовж тривалого часу майже без змін, то нині бурхливий науковий розвиток, проникнення інформаційно-комунікаційних технологій у всі сфери людської діяльності, міграційні процеси вимагають інтенсивнішого оновлення фахової підготовки.

Саме тому в останні десятиліття у полі зору науковців – проблеми формування широкого спектра компетентностей майбутніх спеціалістів: уважаються ґрунтовно дослідженими питання формування професійної (Н. Арістова, М. Вачевський, Н. Гончарова, Р. Гуріна, В. Дьомін, Д. Демченко, А. Дорофеев, С. Дружилов, В. Желанова, О. Железняк, В. Ковальчук, О. Малихін, М. Марусинець, Н. Ничкало, О. Пахомова, С. Остапенко, О. Топузов), комунікативної, мовної, мовно-мовленнєвої, читацької компетентностей індивіда (Н. Гез, Л. Демчук, Н. Євтушенко, Ю. Ємельянов, І. Зимня, С. Козак, І. Кожем'якіна, Н. Коміссарова, І. Мегалова, М. Орап, В. Охотнікова, Л. Петровська, І. Сіягівська, О. Соловійова). Способи й засоби реалізації компетентнісного підходу в умовах фахової підготовки майбутніх спеціалістів висвітлено у працях А. Гребенщикової, О. Железняк, І. Родигіної, О. Семенов, спільні засади компетентнісного й контекстного підходів визначають А. Вербицький, В. Желанова.

Дослідник Ю. Зіньковський наголошує, що вітчизняна вища освіта втратила авторитет соціального інституту – тобто освіти, яка базується на оволодінні адекватними сучасності елементами світової й національної культури, рисами прогресивності, духовності, моральності, демократизму й гуманізму. Вважаємо, що мета професійної освіти, – підготовка випускника закладу вищої освіти з гармонійно розвиненими соціально-діяльними, духовно-інтелектуальними якостями та глибокою професійною підготовкою, – може бути досягнута на ґрунті формування соціальної й рефлексійної компетентностей майбутнього спеціаліста, котрі в своїй інтегральній єдності утворюють компетентність вищого ієрархічного порядку – соціально-рефлексійну компетентність, котра є функціональним результатом вияву соціальної рефлексії особистості.

Звертаємося до наукових досліджень, що унаочнюють коло проблем, пов'язаних із формуванням визначених компетентностей студентів педагогічного закладу вищої освіти. У філософсько-освітній площині ціннісні пріоритети фахової підготовки майбутніх спеціалістів досліджено у працях В. Белікова, Л. Буєвої, Б. Гершунського, С. Гессена, О. Жорнової, С. Зіміна, Ю. Зіньковського, І. Зязюна, К. Корсака, М. Кагана, В. Лугового, В. Лозової, В. Шадрікова. Специфіку організації та здійснення освітнього процесу у вищій школі висвітлено в науковому доробку А. Алексюка, Л. Артемової, С. Архангельського, Я. Болюбаша, Вол. Бондаря, Н. Бордовської, В. Буряка, С. Вишнякової, С. Вітвіцької, В. Євдокімова, М. Євтуха, В. Ковальчука, Н. Кузьміної, З. Курлянд, М. Полякова, І. Прокопенка, В. Чайки, М. Фіцули;

історичний розвиток вищої освіти й навчально-виховних парадигм вищої школи аналізується в роботах І. Беха, А. Бойко, Н. Карлова, Г. Корнетова, Т. Ромм, М. Ярмаченка.

Обраний напрям дослідної діяльності спонукає звернути особливу увагу на дисертаційні праці, у яких аналізується феномен соціокультурної та міжкультурної компетентностей (С. Бахтеєва, М. Боліна, А. Гусева, Н. Кормягіна, Т. Овсяннікова, С. Рачева, А. Рібакова, О. Усик, Е. Хакімова та інші).

Варто також зважати на результати психологічних досліджень, котрі містять практичні поради з організації та здійснення освітнього процесу в умовах вищої школи, – праці О. Анісімової, А. Брушлинського, В. Вілюнас, Е. Зеєра, Р. Немова, Л. Подоляк та інших.

Перелічені наукові роботи дають змогу конкретизувати простір дослідницьких зусиль і визначити, що сприятлива основа для формування соціальної рефлексії майбутніх учителів створюється у процесі вивчення гуманітарних дисциплін.

Аналіз практичної діяльності педагогічних закладів вищої освіти й узагальнення власного досвіду викладання уможливають виявлення суперечностей, що мають місце й у певний спосіб можуть бути усунені за результатами проектного наукового вивчення досліджуваної проблеми:

- між потребою ліквідації соціально застарілих стереотипів щодо змісту й сутності фахової підготовки студентів педагогічних закладів вищої освіти та наявною лакуною в застосуванні новітніх соціально впливових технологій забезпечення якості цієї підготовки;

- між актуальним процесом увідповіднення української системи освіти загальноєвропейським стандартам і нормам здійснення освітньої діяльності у вищій школі з переважанням різноманітних форм і видів студентської соціальної роботи та традиційною організацією освітньої діяльності з масовим використанням відокремлених від соціальних проблем навчальних ситуацій у вітчизняному освітньому просторі;

- між об'єктивною вимогою підготовки майбутнього вчителя – як носія різноманітних компетентностей, чільне місце серед яких посідає соціально-рефлексійна компетентність як вияв соціальної рефлексії особистості, – та домінантним орієнтиром вищої педагогічної школи на абстрактного студента, стихійно сформульовані підходи до формування його компетентностей і їх складників;

- між наявною необхідністю формування соціальної рефлексії в майбутніх учителів та відсутністю науково-методичного й суто дидактичного забезпечення реалізації цього процесу.

Актуальність, виявлені суперечності, недостатній рівень теоретичної дослідженості та практичної розробленості зазначеної проблеми, відсутність системного наукового аналізу зумовили формулювання теми дисертаційної праці: **«Дидактичні засади формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційну працю виконано відповідно до плану науково-дослідних робіт Інституту педагогіки НАПН України: «Прогнозування розвитку загальної середньої освіти як рівневої системи» (№ держреєстрації 0116U003185, 2016–2018 рр.).

Тему затверджено вченою радою Інституту педагогіки НАПН України (протокол від 26 грудня 2016 р. № 12) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол від 28 березня 2017 р. № 2).

Мета дослідження: на основі системного теоретичного аналізу сучасних дидактичних моделей навчання обґрунтувати дидактичні засади формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, експериментально довести доцільність розроблення й імплементації інтегрально-функційної дидактичної моделі в освітній процес вищої педагогічної школи.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання дослідження:**

1. На основі аналізу філософської, психологічної, педагогічної вітчизняної та зарубіжної літератури з'ясувати стан розробленості проблеми формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін та розкрити дидактичні засади її дослідження.

2. З'ясувати сутність і специфіку системно-синергетичного феномена «соціальна рефлексія майбутнього вчителя» й уточнити поняття, які його характеризують, конкретизувати їх психолого-педагогічний зміст.

3. Розробити й теоретично обґрунтувати структуру соціальної рефлексії майбутнього вчителя.

4. Виявити й дефініціювати таксономічну єдність дидактичних умов формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін як основу розроблення моделі.

5. Розробити та обґрунтувати доцільність імплементації в освітній процес вищої педагогічної школи інтегрально-функційної дидактичної моделі формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін.

6. Визначити критерії, критеріально зумовлені показники та відповідні рівні сформованості соціальної рефлексії майбутнього вчителя.

7. Експериментальним шляхом здійснити апробацію, експериментально перевірити ефективність функціонування авторської моделі за реалізації визначеного комплексу ієрархізованих дидактичних умов як механізму формування досліджуваного феномена.

Об'єкт дослідження: процес навчання гуманітарних дисциплін у педагогічних закладах вищої освіти.

Предмет дослідження: інтегрально-функційна дидактична модель формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін та таксономічна єдність ієрархізованих дидактичних умов.

Концепція дослідження полягає у визначенні дидактичних засад формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін та розкритті сутності системно-синергетичного розуміння феномена соціальної рефлексії майбутнього вчителя на ґрунті усвідомлення, активації, стимулювання та формування психолого-дидактичних новоутворень, пов'язаних із реалізацією процесів самоактуалізації, самоуправління, самовдосконалення та самореалізації в соціокультурному середовищі вищої педагогічної школи, а також вияву соціосуб'єктних якостей структури особистості студента, що мають визначати ефективність засвоєння ним інтеріоризованих знань і способів їх здобуття на соціокультурному, професійно-педагогічному та предметно-фаховому рівнях, і в такий спосіб обумовлювати зміст й етапи реалізації соціокультурних, психолого-педагогічних та дидактико-методичних впливів, котрі сукупно створюють змодельовану дидактичну систему, яка імплементується в освітній процес педагогічного закладу вищої освіти як результат моделювання та технологізації процесу упровадження.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що теоретико-методологічне обґрунтування доцільності розроблення й упровадження в освітній процес вищої педагогічної школи інтегрально-функційної дидактичної моделі формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін на засадах компетентнісного підходу забезпечить високу результативність формування й розвитку досліджуваного дидактичного феномена на ґрунті суттєвого підвищення ефективності формування їхніх суб'єктних якостей, пов'язаних із реалізацією процесів самоактуалізації, самоуправління, самовдосконалення та самореалізації в соціокультурному середовищі вищої педагогічної школи, а також вияву соціосуб'єктних якостей структури особистості студента та позитивну динаміку рівня розвитку соціальної, рефлексійної та соціально-рефлексійної компетентностей як таких, що кореляційно узалежнені від рівня вияву соціальної рефлексії у структурі компетентності вищого ієрархічного порядку – професійно-педагогічної компетентності майбутнього вчителя.

Методологічну основу дослідження становлять: загальнонаукова методологія як спосіб пізнання психолого-дидактичних фактів, явищ, процесів, що відображує їх взаємозв'язок, взаємозумовленість і взаємозалежність; сучасні теорії педагогічної діяльності щодо пізнання, проектування та моделювання процесів і явищ в освіті, засвоєння знань у процесі діяльності й інтерактивного спілкування; ідеї соціальної, педагогічної і психологічної наук про сутність особистості та пріоритетність соціоактивності, самостійності, незалежності й автономності, що відбиваються в реалізації процесів самоактуалізації, самоуправління, самовдосконалення, самореалізації на засадах їх соціозначущої рефлексійної інтеграції; педагогічні концепції дослідного, розвивального, проблемного, особистісно-орієнтованого, комбінованого, інтегрованого та ситуаційно зумовленого навчання за свідомого вияву соціальної й рефлексійної позицій; гносеологія, сучасні теорії педагогічної діяльності щодо пізнання й моделювання процесів і явищ в освіті,

засвоєння гуманітарних знань через організацію та здійснення комунікативної соціально значущої діяльності; ідеї педагогічної та психологічної наук про сутність особистості; концепція особистісно-орієнтованого навчання; історичний і системно-комплексний принципи науково-педагогічного пошуку у площині дидактики вищої школи, провідні дидактичні принципи: культуровідповідності, природовідповідності, наступності, суб'єктності, самостійності, автономності, а також соціальної, практичної та професійної спрямованості, зв'язку з життям на основі свідомої рефлексії.

Вихідні положення дослідження ґрунтуються на Законах України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2014), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Концепції розвитку освіти до 2025 року.

Теоретичною основою дисертаційної праці стали положення, у яких розкрито питання філософії освіти (В. Андрущенко, С. Гессен, І. Зязюн, Б. Кедров, В. Кремень, В. Лутай, І. Прокопенко); методології вивчення педагогічних явищ і процесів та їх моделювання (Б. Глинський, І. Зязюн, Ю. Конаржевський, В. Краєвський, Н. Кузьміна, В. Лозова); теорії розвитку особистості (А. Адлер, К. Абульханова-Славська, А. Бандура, Л. Божович, Л. Виготський, В. Дружинін, Д. Ельконін, М. Каган, Г. Костюк, О. Леонтєв, С. Максименко, А. Маслоу, С. Рубінштейн, К. Роджерс); теорії діяльності (Б. Ананьєв, П. Гальперін, В. Давидов, І. Зимня, Л. Коган, О. Леонтєв, В. Ляудіс, В. Семиченко, Н. Тализіна); концепції соціалізації особистості й чинників, що вирішально впливають на цей процес (Р. Бернс, І. Бех, Є. Бондаревська, А. Громцева, І. Зязюн, А. Линда, А. Мудрік, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, О. Топузов, В. Чайка, І. Якіманська); специфіки організації навчально-виховного процесу закладу вищої освіти (Н. Арістова, А. Алексюк, С. Архангельський, Н. Бібік, Я. Болюбаш, О. Дубасенюк, В. Євдокимов, В. Кремень, О. Малихін, О. Молібог, Н. Ничкало, О. Топузов); закономірності професійного становлення особистості (Н. Арістова, Ф. Гоноболін, В. Ковальчук, Н. Кузьміна, З. Курлянд, О. Малихін, А. Маркова, О. Молібог, Н. Ничкало, В. Сластьонін, О. Топузов, Л. Хомич).

Методи дослідження:

1) *теоретичні*: системний аналіз об'єкта та предмета дослідження: поєднання історичного й логічного методів у дослідженні; виокремлення підсистем складних об'єктів і їх системний аналіз, цілісні, інтегральні підходи до дослідження педагогічних явищ, моделювання з використанням компетентнісного, синергетичного, системного, імовірнісного й діяльнісного підходів задля розроблення теоретико-методологічних засад дослідження проблеми формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін;

2) *емпіричні*: діагностичні (бесіди, тести, анкети); обсерваційні (педагогічне спостереження: безпосереднє й опосередковане); прогностичні (експертні оцінки); експериментальні (педагогічний експеримент: констатувальний, формувальний, контрольний етапи), які були застосовані для

експериментального обґрунтування актуальності та доцільності вивчення обраної проблеми, перевірки висунутої гіпотези;

3) *статистичні*: кількісний і якісний аналіз результатів дослідження за для отримання найдостовірніших даних з метою визначення рівнів сформованості соціальної рефлексії студентів – майбутніх учителів.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося упродовж 2015–2018 рр. на базі Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет», Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційної праці полягає в тому, що розроблено проблему формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін на теоретико-методологічному рівні. Значення одержаних результатів для теорії навчання зумовлюється тим, що:

уперше було визначено дидактичні засади формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, які розуміються як теоретичне обґрунтування розроблення інтегрально-функційної дидактичної моделі як єдності взаємопов'язаних конструктивних компонент (концептуально-методологічної, операційно-змістової, рефлексійно-результативної, соціально-верифікаційної), системотвірним ядром якої є вияв і створення таксономічної єдності ієрархізованих (на трьох рівнях) дидактичних умов; *з'ясовано* сутність і специфіку системно-синергетичного феномена «соціальна рефлексія майбутнього вчителя, що є виявом соціально-рефлексійної компетентності як інтегральної єдності розвитку соціальної та рефлексійної компетентностей під час реалізації потенційно можливих видів професійно-педагогічної діяльності, що стосується здатності й готовності сприймати соціум, усвідомлювати свою перетворювальну роль у ньому через суб'єкт-суб'єктну взаємодію з учнями й іншими учасниками освітнього процесу, а також ефективно на циклічно-рефлексійній основі константно її вдосконалювати» на засадах реалізації компетентнісного, системного й синергетичного підходів у їх комплікативно-контамінаційній єдності; *розроблено* структуру соціальної рефлексії майбутнього вчителя як єдність функційно-структурних компонент: мотивація соціалізації особистості, когнітивно-змістова, інструментально-діяльнісна; *обґрунтовано* інтегрально-функційну дидактичну модель, яка містить чотири конструктивні компоненти (концептуально-методологічну: методологічний, теоретичний, технологічний, психолого-дидактичний конструкти; операційно-змістову: конструкт мотивації соціалізації особистості майбутнього вчителя, когнітивно-змістовий, інструментально-діяльнісний конструкти; рефлексійно-результативну: діагностико-інструментальний, компетентнісно-результативний конструкти; соціально-верифікаційну: аналітико-статистичний, імплементаційно-пропедевтичний конструкти) формування соціальної рефлексії майбутнього

вчителя у процесі вивчення гуманітарних дисциплін на засадах інтеріоризації соціокультурного та фахово-предметного знання, що передбачає: дефініціацію змістово-сутнісного розуміння відповідного комплексу дидактичних умов, котрі представлено як таксономічну єдність та ієрархізовано на трьох рівнях: 1) провідна дидактична умова: реалізація положень компетентнісного як парадигмально-визначального та сукупності інших методологічних підходів (урахування положень яких безпосередньо чи опосередковано може бути впливовим) в організації процесу цілеспрямованого формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя як комплікативного конструкту, породжуваного взаємозумовленістю і взаємодією компонент мотивації соціалізації особистості майбутнього вчителя, когнітивно-змістової, інструментально-діяльнісної (на рівні горизонтального розгортання), соціально-рефлексійної компетентності як єдності соціальної та рефлексійної компетентностей і функціонального результату (на рівні вертикального розгортання); 2) сукупність супідрядних дидактичних умов: активація мотивації соціалізації особистості майбутнього вчителя на основі використання дидактичного потенціалу гуманітарних дисциплін; створення ІТ-соціодидактичного середовища для активації навчання гуманітарних дисциплін на засадах соціалізації їх змісту; застосування інтерактивних технологій, форм, методів, прийомів і засобів навчання, спрямованих на варіативне залучення студентів до соціально значущих навчальних і позанавчальних ситуацій; урізноманітнення дидактико-методичного забезпечення для індивідуалізації й диференціації соціально-орієнтованої рефлексійної діяльності студентів педагогічного університету; підготовка діагностичного інструментарію для визначення рівня вияву соціально-рефлексійної компетентності як функціонального результату процесу формування соціальної рефлексії; 3) конкретизовані умови (елементи умов) у межах кожної із супідрядних умов; виявлено критерії (потребнісно-мотиваційний; соціально-когнітивний; перцептивно-соціальний; діяльнісно-результативний); критеріально обумовлені показники (за кожним із критеріїв) і рівні (соціально-творчий; самостійно-відтворювальний; репродуктивно-імітаційний; початково-соціалізаційний) сформованості соціальної рефлексії майбутніх учителів;

уточнено: сутність і структуру поняття соціальної рефлексії майбутнього вчителя, що розуміється як функціональний результат через вияв соціально-рефлексійної компетентності (як єдності компетентностей нижчого ієрархічного порядку: соціальної й рефлексійної) майбутнього вчителя та *конкретизовано* його психолого-педагогічний зміст; інтродуктивні психолого-педагогічні чинники, механізми дидактичного впливу на формування соціосуб'єктних якостей студентів – майбутніх учителів – у процесі вивчення гуманітарних дисциплін у вищій педагогічній школі на засадах компетентнісного підходу, що забезпечують активацію й реалізацію процесів самоактуалізації, самоуправління, самовдосконалення й самореалізації; механізмів забезпечення комплексного системного психолого-дидактичного впливу на найважливіші процеси у свідомості особистості студента педагогічного закладу вищої освіти; категорійну базу оцінки ефективності

формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя на інтеграційній основі; науково-педагогічний і дидактико-методичний супровід процесу формування досліджуваного дидактичного феномена.

Подальшого розвитку й конкретизації набули положення щодо використання дидактичного потенціалу організації та здійснення навчання з гуманітарних дисциплін у вищій педагогічній школі з проекцією на цілеспрямоване формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя; рефлексійного аналізу освітньої й самоосвітньої соціально значущої діяльності на інтеграційній основі як чинника соціалізації особистості.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що було *створено, апробовано й упроваджено* у практику роботи педагогічних закладів вищої освіти: інтегрально-функційну дидактичну модель концептуально об'єднаної дидактичної системи формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, що передбачає підготовку науково-методичного (для викладачів гуманітарних дисциплін) та дидактико-методичного (для студентів – майбутніх учителів) забезпечення щодо упровадження в освітню практику вищої педагогічної школи домінуючих форм організації навчання (варіативність самостійних, індивідуальних та індивідуально-самостійних завдань, розширення соціально-ситуаційної тематики науково-дослідних і кваліфікаційних робіт студентів, різні види консультацій, науково-дослідна робота студентів); використання доцільної сукупності методів (самостійного пошуку професійно-фахової соціально значущої інформації; самостійного дослідження виучуваного мовного, мовленнєвого, літературного чи дискурсивного соціоявища; написання аргументативного та дискурсивного есе на соціально значущу тематику; застосування сучасних інформаційних технологій; рефлексійного аналізу здійснюваної освітньої й самоосвітньої діяльності на інтеграційній основі; узагальнення результатів і прогнозування соціально значущої діяльності); засобів навчання (нові інформаційні технології; інтенсифікація й активізація форм і методів навчання й самонавчання; реалізація задачного, проблемного, ситуаційного підходів у навчанні; виконання індивідуальних науково-дослідних завдань; активація засобів іншомовного спілкування; імплементація засобів гейміфікації на основі інтерактивної соціовзаємодії викладача та студентів у процесі навчання гуманітарних дисциплін; контекстне, проблемне, ситуаційне навчання та ін.); науково-методичний семінар для викладачів гуманітарних дисциплін «Соціально-педагогічні ситуації: конструювання й використання в навчально-виховному процесі»; авторський факультатив «Соціальна компетентність майбутнього вчителя»; оновлені освітні програми з гуманітарних дисциплін на засадах професійно-фахової спрямованості та соціально значущого контексту навчання, навчальні й навчально-методичні посібники та методичні рекомендації до них.

Результати дослідження упроваджено в освітній процес Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (довідка від 27 вересня 2018 р. №80/18), Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка від 16 листопада 2018 р. №01/10-

787); ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет» (довідка від 21 листопада 2018 р. №09/1-498/3); ПАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом» (довідка від 26 червня 2017 р. №1374); Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (довідка від 21 листопада 2018 р. №3126); Бердянського державного педагогічного університету (довідка від 20 грудня 2018 р. №57-27/1603); Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (довідка від 27 грудня 2018 р. №120-2/78); Львівського національного університету імені Івана Франка (довідка від 14 січня 2019 р. №130-Р3).

Особистий внесок здобувача в опублікованих у співавторстві працях полягає в дослідженні особливостей адаптивної функції навчання студентів в умовах професійної підготовки [2, 3, 4, 5,], аналізі ключових компетентностей для навчання в контексті розвитку соціальної рефлексії майбутнього вчителя [6], дослідженні аспектів мотивації соціалізації особистості як компоненти соціальної рефлексії [7, 67], розробленні методів групової роботи зі студентами педагогічного університету як засобу формування їхньої соціальної рефлексії [70]; розроблення підходів щодо професійної підготовки фахівців соціономічного профілю [73].

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати дисертаційної праці були оприлюднені на:

• **міжнародних науково-практичних конференціях:** Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (м. Кам'янець-Подільський, 17 листопада 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (м. Кам'янець-Подільський, 17 листопада 2016 р.); I міжнародна конференція «Україна – ЄС: крос-культурні порівняння в освітніх дослідженнях» (м. Київ, 22-23 травня 2017 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи» (м. Умань, 16-17 лютого 2018 р.); VI Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми вищої професійної освіти» (м. Київ, 20 березня 2018 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Світ мов і мови світу» (м. Київ, 27-28 березня 2018 р.).

• **всеукраїнських науково-практичних конференціях:** Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Актуальні проблеми соціальної педагогіки і соціальної роботи» (м. Кам'янець-Подільський, 12 травня 2015 р.); II Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми в системі неперервної освіти: загальноосвітній навчальний заклад – доуніверситетська підготовка – вищий навчальний заклад» (м. Київ, 25 травня 2016 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні тенденції у розвитку науки та освіти» (м. Кам'янець-Подільський, 23 березня 2017 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Педагогіка і психологія: методика та проблеми практичного застосування» (м. Запоріжжя, 16-17 грудня

2016 р.); Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Актуальні проблеми соціальної роботи: досвід і перспективи» (м. Кам'янець-Подільський, 12 квітня 2017 р.); II Всеукраїнська науково-практична конференція «Професійна підготовка фахівців соціальної сфери: надбання, проблеми, перспективи» (м. Хмельницький, 26-27 жовтня 2017 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Управління закладами освіти на засадах акмеологічного підходу» (м. Житомир, 16 березня 2018 р.); IV Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених «Сучасні тенденції та перспективи розвитку сучасної освіти та науки» (м. Кам'янець-Подільський, 22 березня 2018 р.).

•**регіональних науково-практичних конференціях:** Звітна конференція викладачів, аспірантів і докторантів за результатами науково-дослідної роботи у 2014 р. (березень 2015 р.); Наукова конференція студентів і магістрантів за підсумками науково-дослідної роботи у 2015 р. (м. Кам'янець-Подільський, 5-6 квітня 2016 р.); VII конференція молодих вчених (м. Кам'янець-Подільський, 29-30 жовтня 2015 р.); Звітна наукова конференція викладачів, докторантів, аспірантів і здобувачів за підсумками науково-дослідної діяльності у 2015 році (м. Кам'янець-Подільський, 15-16 березня 2016 р.); VIII наукова конференція молодих вчених (м. Кам'янець-Подільський, 5-6 жовтня 2016 р.).

Кандидатська дисертація на тему «Дидактичні умови реалізації адаптивної функції навчання студентів у процесі професійної підготовки вчителя» захищена в 2015 р., її матеріали в тексті докторської дисертації не використовуються.

Публікації. За темою дослідження автором опубліковано 74 праці (з них 64 – одноосібні): 1 – монографія, 5 – розділів у колективних монографіях (одноосібні й у співавторстві), 1 – навчальний посібник (у співавторстві), 23 статті (одноосібні) у виданнях, зареєстрованих як фахові з педагогічних наук, 12 – у наукометричних і зарубіжних педагогічних виданнях та міжнародних наукових журналах, 32 публікації у збірниках наукових конференцій і семінарів.

Структура дисертації. Логіку викладу та структуру роботи визначили мета й завдання дослідження. Зміст дисертаційної праці структурно організовано у вступ, п'ять розділів, висновки до них і загальні висновки, додатки, список використаних джерел, що містить 941 позицію (з них 48 – іноземними мовами). Загальний обсяг дисертації становить 659 сторінок (476 сторінок основного тексту). Робота містить 17 таблиць на 20 сторінках і 27 рисунків на 10 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми й актуальність дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, концепцію та гіпотезу дослідження, розкрито методи дослідження, наукову новизну та практичну значущість отриманих результатів, наведено дані щодо їх апробації, подано відомості про публікації та структуру дисертації.

У першому розділі дисертації «**Методологія дослідження соціальної рефлексії майбутніх учителів**» з'ясовано стан дослідження проблеми формування соціальної рефлексії майбутніх учителів, висвітлено основоположні позиції щодо загальнонаукової методології як основи дослідження комплікативних дидактичних явищ, здійснено історико-методологічний аналіз становлення й розвитку досліджуваної проблеми, показано можливі способи реалізації положень загальнопедагогічних методологічних підходів у визначенні структурно-функціональної сутності процесу формування соціальної рефлексії студента педагогічного закладу вищої освіти; розкрито системно-синергетичне розуміння феномена «соціальна рефлексія майбутнього вчителя», а також визначено компетентнісний підхід як парадигмально-визначальний щодо формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя. Визначено сутність дидактичних засад формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін.

У розділі описуються засадничі положення методології дослідження проблеми формування соціальної рефлексії майбутніх учителів, що можуть бути узагальнені за певними напрямками, які безпосередньо чи опосередковано представлено в наукових працях, де висвітлюються положення, у яких розкрито: питання філософії освіти; методології вивчення педагогічних явищ і процесів та їх моделювання; теорії розвитку особистості; теорії діяльності; концепції соціалізації особистості та чинників, які вирішально впливають на цей процес; специфіку організації освітнього процесу в закладі вищої освіти; закономірності професійного становлення особистості.

Обґрунтовано стратегічне завдання, сформульоване як потреба висвітлення основних положень дослідження проблеми формування соціальної рефлексії майбутніх учителів на теоретико-методологічному рівні.

Проблеми формування соціальної рефлексії особистості в цілому та формування й розвитку соціальної рефлексії майбутнього вчителя зокрема висвітлено в історико-методологічному вимірі.

Теоретичні основи дослідження представлено в наукових працях, у яких висвітлюються дотичні до досліджуваної проблеми положення й у яких розкрито:

- питання філософії освіти (В. Андрющенко, С. Гессен, І. Зязюн, Б. Кедров, В. Кремень, В. Лутай, І. Прокопенко);
- методологію вивчення педагогічних явищ і процесів та їх моделювання (Б. Глинський, І. Зязюн, Ю. Конаржевський, В. Краєвський, Н. Кузьміна, В. Лозова);
- теорії розвитку особистості (А. Адлер, К. Абульханова-Славська, А. Бандура, Л. Божович, Л. Виготський, В. Дружинін, Д. Ельконін, М. Каган, Г. Костюк, О. Леонт'єв, С. Максименко, А. Маслоу, К. Роджерс, С. Рубінштейн.);
- теорії діяльності (Б. Анан'єв, П. Гальперін, В. Давидов, І. Зимня, Л. Коган, О. Леонт'єв, В. Ляудіс, В. Семиченко, Н. Тализіна);

- концепції соціалізації особистості та чинників, що вирішально впливають на цей процес (Р. Бернс, І. Бех, Є. Бондаревська, І. Зязюн, А. Линда, А. Мудрік, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, В. Чайка, І. Якіманська);
- специфіки організації освітнього (навчально-виховного) процесу закладу вищої освіти (А. Алексюк, С. Архангельський, Н. Бібік, Я. Болубаш, О. Дубасенюк, В. Євдокимов, В. Кремень, О. Малихін, О. Молібог, Н. Ничкало, О. Топузов);
- закономірності професійного становлення особистості (Н. Арістова, Ф. Гоноболін, В. Ковальчук, Н. Кузьміна, З. Курлянд, О. Малихін, А. Маркова, О. Молібог, Н. Ничкало, В. Сластьонін, О. Топузов).

Констатовано, що контраверсійні та непрості питання щодо сприйняття та розуміння рефлексії вивчаються в різних наукових галузях: філософії, психології, педагогіці.

Аналіз досліджень за зазначеними напрямками сприяє усвідомленню специфіки поняття «рефлексія» у площині педагогічного знання: рефлексія – мисленнєво-діяльнісний чи чуттєво-усвідомлювальний процес самосвідомості суб'єктом своєї діяльності.

У педагогічній площині рефлексія досліджувалась К. Вербовою, О. Герасимовою, І. Ісаєвим, І. Казімірською, О. Ковальовим, С. Кондратьєвою, В. Кривошеєвим, Ю. Кулюткіним, О. Малихіним, М. Марусинець, Л. Перміною, Є. Петрушихіною, О. Савченко, В. Сластьоніним, Г. Сухобською, О. Топузовим та ін. Проаналізовано педагогічний процес у контексті «суб'єкт-суб'єктної парадигми» (А. Бодальов, О. Ковальов та ін.), за реалізації якої результативність взаємодії педагога зі студентами значно підвищується завдяки рефлексійним процесам.

Аналіз зарубіжної наукової літератури з проблеми професійної рефлексії педагогів показує, що в цілому сучасні напрацювання стосуються механізмів функціонального навантаження рефлексії, з'ясування її місця й ролі за різних контекстів педагогічної діяльності, у процесі пошуку оптимальних шляхів її цілеспрямованого розвитку (М. Ван Манен, К. Кларк, Д. Лістон, Д. Найлз, П. Петерсон, Т. Уайлдмен, Ф. Фуллер).

Вивчення рефлексії з позиції різних галузей науки дає змогу зосередити увагу на сутнісних характеристиках досліджуваного дидактичного феномена, означеного в цілому як одна з найважливіших здатностей окремого індивіда чи то соціальної групи перебувати у певних відношеннях (стосунках) не лише з собою, зі здійснюваною діяльністю, а й із соціокультурним оточенням.

Здійснено порівняльно-аналітичний огляд трактування сутності понять, конкретизації взаємозв'язку та взаємопідпорядкування рефлексійних умінь, рефлексійної позиції, рефлексійної культури та рефлексійної компетентності особистості. Розкрито взаємозв'язок понять «рефлексія», «рефлексійна позиція», «рефлексійні вміння», «рефлексійна компетентність», «рефлексійна культура».

Висвітлено основоположні позиції загальнопедагогічної методології щодо розуміння сутності проблеми формування соціальної рефлексії в майбутніх учителів, що здійснюється у процесі їхньої підготовки у

педагогічному закладі вищої освіти. У розширеному концептуальному полі проаналізовано наявні теоретичні напрацювання сучасної педагогічної та психологічної, передусім, наук, які безпосередньо чи опосередковано впливають на подальшу практику запровадження в реальний процес вищої педагогічної школи дидактичних механізмів, що результативно позначаються на ефективності процесу цілеспрямованого формування досліджуваного дидактичного феномена – соціальної рефлексії майбутнього вчителя.

На ґрунті аналізу теоретико-методологічних засад і підходів щодо розуміння сутності поняття про формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін уточнено (у контексті здійснюваного дослідження) зміст понять «компетентність», «рефлексійна компетентність», «соціальна компетентність», «соціально-рефлексійна компетентність».

Доведено, що в гіпотетичній площині перспектив подальшого дослідження проблеми формування соціальної рефлексії майбутніх учителів (а також соціально-рефлексійної компетентності як її функціонального результату вияву) особливої ваги набувають положення про необхідність пошуку й активного застосування дидактичного потенціалу організації та здійснення навчання у вищій педагогічній школі з проєкцією на цілеспрямоване формування комплікативного дидактичного феномена соціальної рефлексії особистості в цілому та соціальної рефлексії майбутнього вчителя зокрема, а також здійснення саме рефлексійного аналізу освітньої соціально значущої діяльності як чинника соціалізації особистості.

У розділі запропоновано системно-синергетичне розуміння поняття «соціальна рефлексія майбутнього вчителя». Доведено доцільність звернення до системного й синергетичного підходів як загальнонаукової методологічної основи щодо визначення поняття «соціальна рефлексія майбутнього вчителя», що відбивається в усвідомленні потреби в тому, щоб забезпечити наукове обґрунтування сутнісного розуміння поняття соціальної рефлексії майбутнього вчителя на основі урахування положень саме системного й синергетичного підходів, як окремо, так і в їх інтегральному поєднанні з виходом власне на системно-синергетичне розуміння сутності досліджуваного дидактичного феномена.

***Соціальна рефлексія майбутнього вчителя** – вияв соціально-рефлексійної компетентності як інтегральної єдності розвитку соціальної та рефлексійної компетентностей під час реалізації потенційно можливих видів професійно-педагогічної діяльності, що стосується здатності й готовності сприймати соціум, усвідомлювати свою перетворювальну роль у ньому через суб'єкт-суб'єктну взаємодію з учнями й іншими учасниками освітнього процесу, а також ефективно на циклічно-рефлексійній основі константно її вдосконалювати.*

У другому розділі дисертації «Психолого-дидактичні основи дослідження процесу формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у педагогічних закладах вищої освіти» аналізу піддано наукові підходи щодо

розуміння понять про людину, особистість, індивідуум у контексті формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя.

Констатовано, що проблемні питання, котрі стосуються формування та забезпечення основи для сталості подальшого розвитку соціальної рефлексії майбутнього вчителя саме як дидактичного феномена, потребують ретельного вивчення психологічних передумов організації та здійснення такого цілеспрямованого процесу у педагогічному закладі вищої освіти.

Здійснено ґрунтовний аналіз деяких суто психологічних понять і категорій, пояснено їх змістове наповнення, структуру (за наявної необхідності), функціональність у самостійному вимірі та у взаємодії з іншими поняттями й категоріями на рівні власне психологічного розуміння, а також у площині застосування щодо об'єкта та предмета здійснюваного дидактичного дослідження в інтегрованому психолого-дидактичному вимірі, тобто взаємовпливового, контамінованого та дієвого інтерактивно-оперативного забезпечення об'єктивності та верифікованості окресленої та визначеної психолого-дидактичної основи, що стало однією з провідних підвалин створення сукупності умов (у контексті здійснюваного дослідження то є таксономічна єдність дидактичних умов, що їх ієрархізовано за трьома рівнями – для ефективного та результативного формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін).

Комунікативність розглянуто як основу успішного розвитку соціальної рефлексії майбутнього вчителя.

Як результат дослідження розвитку соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін виявлено специфічні особливості та домінантно-корелятивні взаємозв'язки соціально-орієнтованого та особистісно-орієнтованого спілкування, зумовлені психологічною динамікою спілкування як характерологічною його ознакою. Семіотична різновекторність та спеціалізація спілкування детермінуються засобами спілкування, помаркованими матеріальними та знаковими константами. Під час аналізу викладацької практики виявлено, що за знакового спілкування саме мовленнєве (діалогове) і спілкування за допомогою знакових систем (інтерактивні системи, ІКТ тощо) найбільше викликають рефлексію майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін.

Водночас встановлено, що розуміння студентами механізмів міжгрупового сприйняття в контексті висвітлення психолого-дидактичних основ формування й розвитку соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін сприяє активації, стимулюванню та формуванню психолого-дидактичних новоутворень, пов'язаних із реалізацією процесів самоактуалізації, самоуправління, самовдосконалення та самореалізації в соціокультурному середовищі вищої педагогічної школи, а також вияву соціосуб'єктних якостей структури особистості студента.

Доведено важливість факту того, що саме особистісний рівень спілкування є просоціальним рівнем, тобто корисним для суспільства, оскільки конструктами-новоутвореннями такого спілкування стають різновекторні аспекти морального вдосконалення людей. Однак, фактичний й інформаційний

рівні за таких процесів можуть виявлятися як соціально-позитивні (просоціальний), так і соціально-негативні (антисоціальний) контексти.

Задля забезпечення функціональної результативності формування соціальної рефлексії майбутніх учителів як одного з інтегральних феноменів на рівні поєднання психолого-дидактичного та соціодидактичного сенсів у педагогічних закладах вищої освіти мають вивчатися феномени міжособистісного впливу та механізми протистояння інформаційній інтервенції.

У **третьому розділі** дисертації **«Теоретичні засади формування соціальної рефлексії майбутніх учителів»**: висвітлено варіативність підходів до визначення понять «соціальна компетентність» і «рефлексійна компетентність» у науковій літературі; розкрито специфічні особливості інтеграції процесів формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя та розвитку його ключових компетентностей для навчання упродовж життя; з'ясовано дидактичні особливості організації освітньої діяльності в сучасному педагогічному закладі вищої освіти; презентовано синергетично-ієрархічну структуру професійно-педагогічної компетентності майбутнього вчителя.

На ґрунті вивчення варіативності наявних й актуальних наукових підходів до визначення понять «соціальна компетентність» і «рефлексійна компетентність» та аналізу наукових праць сучасних учених стосовно розуміння сутності, змісту, структури та функціональності цих понять доходимо висновку про те, що важливе значення для підготовки спеціаліста будь-якого профілю має розвиток у нього рефлексійної та соціальної компетентностей як інтегральних особистостісних утворень, що відбивають специфіку та характер мислення й умови, які є необхідними для його творчої самореалізації й досягнення високого рівня професійної майстерності. Рівень розвитку рефлексійної та соціальної компетентностей стає визначальним чинником досягнення високих результатів у діяльності, особливо коли це відбувається інтегрально, тобто у поєднанні, як вияв компетентності вищого ієрархічного порядку – соціально-рефлексійної, що є ознакою функціонального результату вияву належного рівня розвитку соціальної рефлексії особистості в цілому. Здатність зайняти дослідницьку позицію стосовно своєї практичної діяльності й самого себе як її суб'єкта, засновану на рефлексійних властивостях свідомості, може слугувати критерієм у визначенні рівня професіоналізму фахівця.

Рефлексійна компетентність, передусім, зумовлена наявним у суб'єкта досвідом рефлексійної діяльності. Визначення рефлексійної компетентності особистості уможлиблюється за вияву здатності суб'єкта до рефлексійних дій. У цьому контексті під здатністю до рефлексійних дій (маємо уточнити, що це може також сприйматися як здатність до рефлексії) розуміємо як інтегральну характеристику, котра відображатиме певний рівень сформованості в суб'єкта сукупності основних компонент (складових, а за умови подальшого поділу – елементів) рефлексійної компетентності:

- ціннісно-сміслових орієнтацій у сфері самовизначення особистості;

- знань суб'єкта, який здійснює рефлексію, про себе як особистість, що розвивається, про рефлексію як психологічний процес, про предмет рефлексії;
- умінь і навичок рефлексійної діяльності.

Зміст рефлексійної компетентності може бути визначеним як комплекс рефлексійно-особистісних, рефлексійно-інтелектуальних, рефлексійно-кооперативних і рефлексійно-комунікативних компетенцій, за С. Степановим:

- рефлексійно-особистісні компетенції орієнтують суб'єкта, котрий здійснює рефлексію зі спрямованістю на сталий особистісний саморозвиток;
- рефлексійно-інтелектуальні компетенції пов'язуються, щонайперше, із саморозвитком пізнавальних процесів та індивідуальної діяльності;
- рефлексійно-кооперативні компетенції покликані забезпечити продуктивне співробітництво у спільній діяльності;
- рефлексійно-комунікативні компетенції зумовлюють ефективність міжособистісних і внутрішньоособистісних комунікацій.

У цілісній структурі рефлексійної компетентності зазначені компетенції виступають основними компонентами, їх сукупність і характер зв'язків між ними визначають рівень сформованості й особливості процесу розвитку рефлексійної компетентності суб'єкта.

У межах розділу було здійснено структурно-змістовий аналіз рефлексійної компетентності на основі наукових праць О. Анісімова, В. Метаєвої, І. Семенова, С. Степанова, А. Хуторського та ін., за результатами якого було виокремлено сукупність цінних теоретичних передумов для забезпечення якісно ефективного проектування рефлексійної компетентності (як педагогічного (чи то суто дидактичного) феномена):

- рефлексійна компетентність є метакомпетентністю й водночас виступає одним з ключових чинників особистісного та професійного розвитку особистості у будь-якій сфері діяльності людини, і, відповідно, є надто важливою у структурі професійної компетентності майбутнього вчителя;
- під рефлексійною компетентністю особистості розуміємо засвоєну суб'єктом як результат набуття досвіду рефлексійної діяльності сукупність певних особистісних якостей, що мають забезпечувати вияв продуктивної рефлексії;
- рефлексійна компетентність зумовлюється наявним у суб'єкта досвідом рефлексійної діяльності;
- визначення рефлексійної компетентності особистості видається можливим за умови належного вияву суб'єктом здатності до рефлексійних дій;
- під здатністю до рефлексійних дій (здатність до рефлексії) розуміємо інтегральну характеристику, яка відобразить наявний рівень сформованості сукупності основних компонентів рефлексійної компетентності в суб'єкта, а саме: ціннісно-сміслових орієнтацій у сфері самовизначення особистості; знань суб'єкта, котрий здійснює рефлексію, про себе як особистість, яка розвивається, а також обов'язково про рефлексію як психологічний процес та предмет рефлексії; умінь і навичок рефлексійної діяльності.

Констатовано, що проблеми, пов'язані із забезпеченням навчання упродовж життя, а також створенням сприятливих для цього умов, набувають особливої актуальності на сучасному етапі соціально-економічного розвитку держави, інтенсифікації глобалізаційних та інтеграційних процесів.

Існують різні, іноді надто контраверсійні підходи науковців щодо вивчення теоретичних засад, сутності, змістово-технологічних основ компетентнісної освіти. Але більшість з них узгоджуються стосовно перспектив розвитку, а також трактування ключових компетентностей, головною функцією яких є забезпечення константно-циклічної перманентності освіти, переходу з одного рівня на інший, за умови дотримання спільних фундаційно-базисних принципів самоорганізації й самоуправління. Константно актуальними залишаються проблеми їх імплементації у межах різних рівнів освітньої діяльності за дотримання ієрархії (певної таксономії) залежностей, а отже, і переходу від макро- до мікросистем (тобто ієрархізації – вибудовування упорядкованого таксономічно обґрунтованого сприймання та вивчення особливостей розмаїття педагогічних /і суто дидактичних/ систем) у контексті цілеспрямованого формування й розвитку соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін.

Соціально-рефлексійну компетентність розуміємо як компетентність, що є інтегральною та сприймається як компетентність вищого ієрархічного порядку на рівні професійно-педагогічного сприйняття, що відбувається не як відсторонений чи відокремлений педагогічний (з акцентуацією на дидактичну складову в контексті здійснюваного дослідження) процес, а такий, що є максимально феноменологічно поєднаним із процесом, передусім, формування ключових компетентностей для навчання упродовж життя.

На основі вивчення особливостей організації та здійснення освітньої діяльності у вищій педагогічній школі визначено, що вона має низку специфічних ознак, що позначаються на суб'єктах цієї діяльності під час навчання у педагогічному закладі вищої освіти. Оновлене відповідно до сучасних вимог цивілізаційного розвитку освітнє середовище педагогічного закладу вищої освіти надає достатньо можливостей для задоволення окреслених у розділі потреб, наявних у контексті формування й розвитку особистості майбутнього вчителя, особливо за умови врахування безперервності й єдності теоретичної і практичної підготовки, з одного боку, а також єдності психолого-педагогічної та фахово-предметної підготовки, з іншого.

Визнаємо, що одним із провідних чинників, що безпосередньо чи опосередковано, більшою чи меншою мірою, сприяють активації й інтенсифікації реального впливу дидактичних механізмів на процес цілеспрямованого формування та розвитку соціальної рефлексії майбутніх учителів, є вивчення саме гуманітарних дисциплін. Педагогічні спостереження, проведення співбесід, опитувань, анкетування студентів педагогічних університетів та педагогічних факультетів чи спеціальностей в інших закладах вищої освіти, тобто майбутніх учителів, свідчить про те, що на сталій основі суттєво підвищується інтерес студентів саме до тих освітніх технологій, котрі

розробляються вченими світу, вітчизняними науковцями й методистами, упроваджуються у практику роботи шкіл і педагогічних закладів вищої освіти України на засадах практичної імплементації розмаїтих інновацій.

На логічно-феноменологічному рівні сприйняття проблеми структуру соціальної рефлексії майбутнього вчителя розуміємо як сукупність компонент, що, своєю чергою, можуть поділятися на елементи, які певним чином взаємодіють на системно-синергетичному рівні як окремі та взаємопов'язані дидактичні системи, здатні до самоорганізації в межах цілісної педагогічної (дидактичної) системи. До компонент таксономічної структури соціальної рефлексії майбутнього вчителя включаємо: мотиваційно-соціалізаційну компоненту (мотивація соціалізації особистості майбутнього вчителя); ціннісно-орієнтаційну компоненту (соціально-ціннісні орієнтації); когнітивно-змістову компоненту (змістове наповнення освітнього процесу в контексті формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя); інструментально-діяльнісну компоненту (залучення суб'єкта освітнього процесу педагогічного закладу вищої освіти до соціально-суб'єктних видів діяльності як засобу активної соціалізації особистості майбутнього вчителя); соціоаналітичну компоненту (набуття здатності до оцінно-рефлексійної діяльності під час розв'язування соціально значущих ситуацій в освітньому процесі).

У четвертому розділі дисертації **«Обґрунтування інтегрально-функційної дидактичної моделі формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін»** на основі здійсненого теоретичного аналізу доведено, що практична доцільність і цінність моделювання у педагогічних і суто дидактичних дослідженнях більшою мірою зумовлюється її відповідністю досліджуваним аспектам і контекстам об'єкта, а також тому, наскільки правильно й повно ураховуються на окремих етапах розроблення, обґрунтування та побудови моделі основні принципи моделювання, які визначають можливості й тип застосовуваного моделювання та створеної моделі, а також її функційні вияви в заломленні до окремого конкретно здійснюваного педагогічного дослідження.

Інтегрально-функційну дидактичну модель формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін розглядаємо як дидактично-верифіковану інтегрально-функційну систему організації та здійснення цілеспрямованих психолого-дидактичних впливів, які забезпечують ефективність функціонування цієї системи й уможливають досягнення функційного результату як вияву належного рівня сформованості соціально-рефлексійної компетентності майбутніх учителів (як інтегральної єдності соціальної та рефлексійної компетентностей, котрі сприймаються у пропонованому дослідженні як компетентності нижчого ієрархічного порядку) на ґрунті створення відповідного комплексу дидактичних умов і реалізуються одночасно в кількох вимірах.

Інтегрально-функційна дидактична модель формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін – то є узагальнено ідеалізоване представлення неподільної відкритої системи формування дидактичного феномена соціальної рефлексії майбутніх учителів

як сукупної інтегральної єдності функційних конструктивних компонент (конструктів та елементів цих конструктів (або субконструктів) як складових нижчих ієрархічних площин): концептуально-методологічна конструктивна компонента (методологічний конструкт, психолого-дидактичний конструкт, теоретичний конструкт, технологічний конструкт); операційно-змістова конструктивна компонента (конструкт мотивації соціалізації особистості майбутнього вчителя; когнітивно-змістовий конструкт; інструментально-діяльнісний конструкт); рефлексійно-результативна конструктивна компонента (діагностико-інструментальний конструкт, компетентнісно-результативний конструкт), соціально-верифікаційна конструктивна компонента (аналітико-статистичний конструкт, імплементаційно-пропедевтичний конструкт) (рис. 1).

Визначено, що в межах здійснюваного дослідження *дидактичні умови* трактуються як системотвірні, центруючись на навчальній діяльності в контексті вивчення гуманітарних дисциплін, однак, оскільки йдеться про формування соціальної рефлексії як складової (і як механізму формування) соціальної, рефлексійної та соціально-рефлексійної компетентностей майбутнього педагога, важливо досліджувати проблему у ширшому – педагогічному контексті. Виходимо з позиції, що дидактичні умови закономірно мають загальнопедагогічний контекст і специфікуються відповідно до особливостей, механізмів, форм і методів навчального процесу, не абстрагуючись від більш широкого плану – педагогічного.

Отже, в основі ієрархічної побудови комплексу дидактичних умов – концептуально-методологічна конструктивна компонента (методологічний конструкт, теоретичний конструкт, технологічний конструкт), що визначає особливості конструктів, які відповідають за процес формування соціально-рефлексійної компетентності майбутнього педагога та проектує її функціональний результат на рівні вертикального розгортання, поетапно забезпечуючи вищі рівні інтеграції соціальної та рефлексійної компетентностей.

До залежних процесуальних складових у межах сформованої моделі віднесені операційно-змістова конструктивна компонента (конструкт мотивації соціалізації особистості майбутнього вчителя; когнітивно-змістовий конструкт; інструментально-діяльнісний конструкт); рефлексійно-результативна конструктивна компонента (діагностико-інструментальний конструкт, компетентнісно-результативний конструкт), соціально-верифікаційна конструктивна компонента (аналітико-статистичний конструкт, імплементаційно-пропедевтичний конструкт).

Загалом поняттям «конструкт» послуговуємося як своєрідною матрицею-інструментом задля ефективного перетворення педагогічних знань, від яких узалежнюється якісна складова професійних педагогічних завдань, що стосуються відповідних систем, процесів і функцій.

Таксономічну єдність розроблених умов ієрархізовано за трьома рівнями:
- провідна дидактична умова;

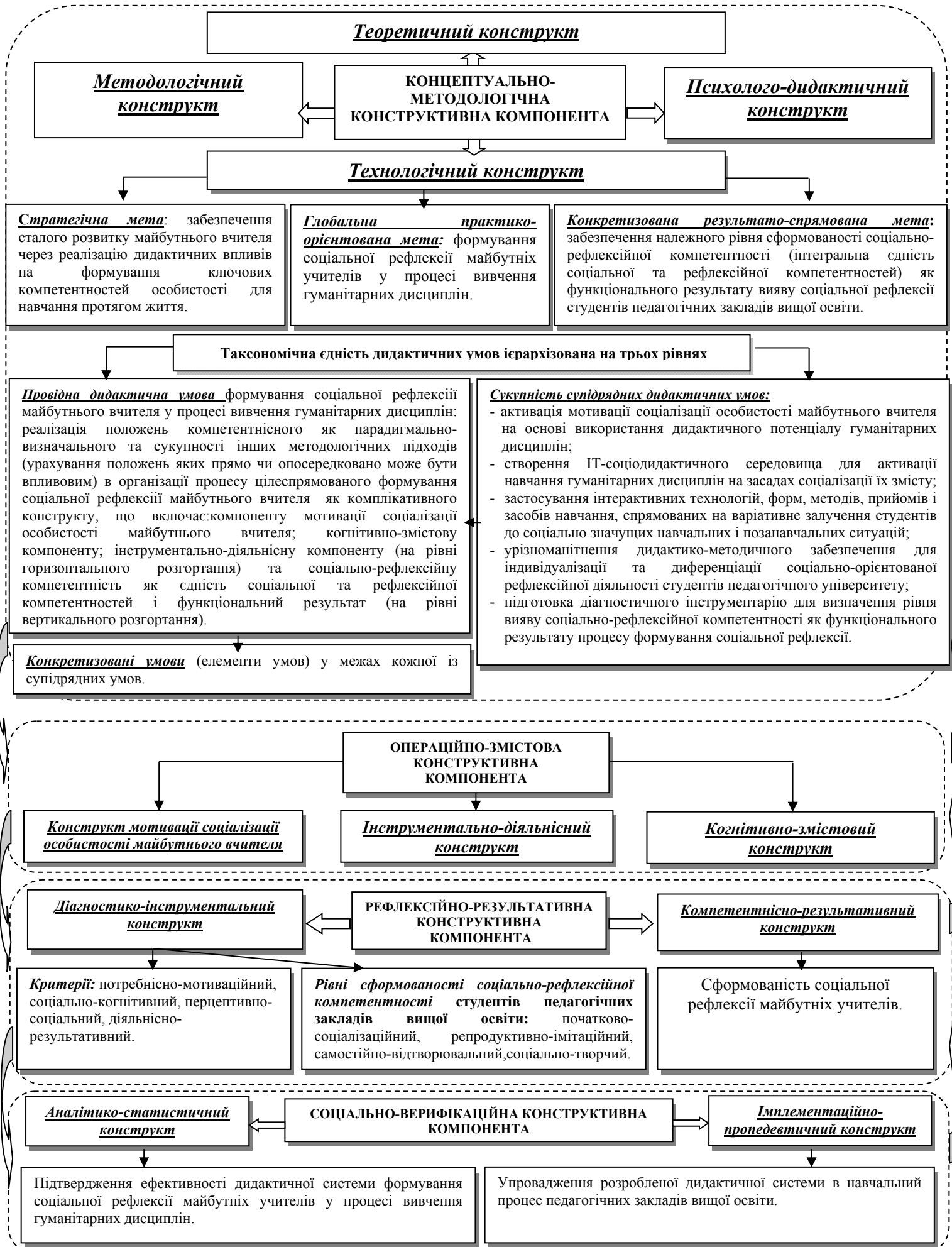

Рис. 1. Інтегрально-функційна дидактична модель формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін

- сукупність супідрядних дидактичних умов;
- конкретизовані умови (елементи умов) у межах кожної із супідрядних умов.

На рівні концептуально-методологічних засад визначено провідну (системотвірну) дидактичну умову формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя у процесі вивчення гуманітарних дисциплін: реалізація положень компетентнісного як парадигмально-визначального та сукупності інших методологічних підходів (урахування положень яких безпосередньо чи опосередковано може бути впливовим) в організації процесу цілеспрямованого формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя як комплікативного конструкту, що включає: компоненту мотивації соціалізації особистості майбутнього вчителя; когнітивно-змістову компоненту; інструментально-діяльнісну компоненту (на рівні горизонтального розгортання) та соціально-рефлексійну компетентність як єдність соціальної та рефлексійної компетентностей і функціональний результат (на рівні вертикального розгортання). Провідна дидактична умова має найвищий ієрархічний статус, реалізуючи визначальну (спрямовувальну, проектувальну) та об'єднувальну функції, тобто умова, що задає оптимальні парадигми та конструкти поетапного формування соціально-рефлексійної компетентності студента, у такий спосіб забезпечуючи продуктивність взаємовідносин і взаємодії компонентів цього виду компетентності між собою.

У контексті створення провідної дидактичної умови визначено *комплекс супідрядних дидактичних умов*.

Перша супідрядна дидактична умова – активація мотивації соціалізації особистості майбутнього вчителя на основі використання дидактичного потенціалу гуманітарних дисциплін.

Друга супідрядна дидактична умова – створення ІТ-соціодидактичного середовища для активації навчання гуманітарних дисциплін на засадах соціалізації їх змісту.

Третя супідрядна дидактична умова – застосування інтерактивних технологій, форм, методів, прийомів і засобів навчання, спрямованих на варіативне залучення студентів до соціально значущих навчальних і позанавчальних ситуацій.

Четверта супідрядна дидактична умова – урізноманітнення дидактико-методичного забезпечення для індивідуалізації та диференціації соціально-орієнтованої рефлексійної діяльності студентів педагогічного університету

П'ята супідрядна дидактична умова – підготовка діагностичного інструментарію для визначення рівня вияву соціально-рефлексійної компетентності як функціонального результату процесу формування соціальної рефлексії.

Розроблено структуру соціальної рефлексії майбутнього вчителя, яка складається з трьох функціонально-структурних компонент (конструктів), а саме:

- мотивація соціалізації особистості як функціонально-структурна компонента соціальної рефлексії майбутнього вчителя;

- когнітивно-змістова функціонально-структурна компонента соціальної рефлексії майбутнього вчителя;

- інструментально-діяльнісна функціонально-структурна компонента соціальної рефлексії майбутнього вчителя.

Описано механізми підготовки дидактико-методичного кейс-супроводу процесу формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, а також розкрито специфічні особливості створення соціодидактичного середовища у підготовці майбутніх учителів до написання есе на соціально значущу тематику.

У **п'ятому розділі** дисертації «Дослідно-експериментальна апробація моделі формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін» описано, яким чином здійснювалася дослідно-експериментальна апробація інтегрально-функційної моделі формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін.

З'ясовано, що здійснення будь-якої дослідно-експериментальної роботи потребує до її початку визначення критеріально-показникової бази задля того, щоб можна було чітко дібрати діагностичний інструментарій для вимірювання рівня сформованості чи розвитку досліджуваного дидактичного феномена.

Відповідно до розробленої структури соціальної рефлексії майбутнього вчителя було виокремлено чотири основні критерії, за якими має оцінюватися вияв рівня сформованості соціальної рефлексії, а саме: потребнісно-мотиваційний; соціально-когнітивний; перцептивно-соціальний; діяльнісно-результативний.

До сукупності показників потребнісно-мотиваційного критерію включено: потреба в самопізнанні; усвідомлення потреби в соціальній рефлексії як чинника професійного саморозвитку; формування власного соціального, життєвого простору.

До сукупності показників соціально-когнітивного критерію включено: інтерпретаційність мислення; проблемно-перетворювальний характер мислення; спрямованість пізнання на особистий внутрішній світ; здатність до соціальної обґрунтованості суджень і висновків; здатність до самопізнання, самоусвідомлення в соціальному контексті.

До сукупності показників перцептивно-соціального критерію включено: адекватність самосприйняття й адекватність ставлення до інших; здатність до самовизначення в соціальному, життєвому просторі; здатність формувати взаємовідносини з іншими людьми (у тому числі дітьми) на основі результатів соціальної рефлексії.

До сукупності показників діяльнісно-результативного критерію включено: активованість рефлексійних операцій та предметно-практичних дій; володіння методами розвитку соціальної рефлексії; здатність до саморозвитку соціально-рефлексійної компетентності; здатність до ефективної діяльності на основі результатів соціальної рефлексії.

Вияв сформованості соціальної рефлексії майбутніх учителів можна визначити за описаними відповідно до кожного показника чотирма рівнями,

котрі представлено від найнижчого до найвищого у такій послідовності та формулюванні: початково-соціалізаційний рівень (низький); репродуктивно-імітаційний рівень (середній); самостійно-відтворювальний рівень (достатній); соціально-творчий рівень (високий).

Експериментальна програма здійснюваного дослідження (програма проведення формувального етапу педагогічного експерименту) передбачала імплементацію в освітній процес вищої педагогічної школи інтегрально-функційної дидактичної моделі формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін на основі створення таксономічної єдності ієрархізованих дидактичних умов.

Метою формувального етапу експериментальної роботи було передбачено: створення комплексу дидактичних умов (ієрархізованих на трьох рівнях) як поетапне розгортання інтегрально-функційної дидактичної моделі задля забезпечення цілеспрямованого формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін в освітньому процесі педагогічних закладів вищої освіти для студентів, включених до експериментальної групи.

У ході проведення формувального етапу експериментальної апробації дидактичної моделі було розроблено й імplementовано в освітній процес вищої педагогічної школи дидактико-методичний кейс-супровід процесу формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін («Педагогічна майстерність», «Методика соціально-виховної роботи в сучасній школі», «Життєтворчість особистості», «Соціальні мережі», «Методика роботи з молодіжними і дитячими організаціями», «Основи сценарної роботи»), а також забезпечувалося створення соціодидактичного середовища у підготовці майбутніх учителів до написання есе на соціально значущу тематику.

Найбільш важливі напрями практичної діяльності забезпечили ефективність формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, що було доведено за результатами порівняння емпіричних даних, здобутих на констатувальному етапі педагогічного експерименту (до початку формувального етапу) та на контрольному етапі (по завершенню формувального етапу експерименту).

У процесі проведення формувального етапу експерименту було визначено базові методичні позиції, практично-технологічні підходи до розвитку соціальної рефлексії студентів у процесі їх професійно-педагогічної підготовки. Також було визначено шляхи, форми та методи забезпечення комплексності формування соціально-рефлексійної компетентності майбутнього вчителя як вияву його соціальної рефлексії.

Констатовано необхідність правильного застосування інноваційних технологій навчання, забезпечуючи сприятливість освітнього середовища, взаємовідносин його суб'єктів, зниження рівня конфліктності змін, проектуючи їх на можливості зони найближчого розвитку студента. Ідеться про принципи диференціації, індивідуалізації навчання, і, що найголовніше – культивування суб'єктності позиції студента через адекватні форми й методи організації

діяльності. Виходимо з позиції, що викладач не може забезпечити ефективну дію соціально адаптивного навчання всіх одразу та в однаковий спосіб, оскільки воно супроводжується відповідними психологічними станами студентів, накладається на відповідний особистісно-означений досвід їх навчальної діяльності. Саме тому тут важливо активувати механізми рефлексійної діяльності студента, у тому числі соціальної рефлексії, використовуючи які студент зможе осмислити освітню ситуацію, конкретну проблему в її контексті, відшукуючи спосіб особистісно означеної, конструктивної адаптації до освітньої ситуації, що має тенденцію до постійних змін, зокрема її соціального контенту.

У процесі реалізації експериментальної програми максимально застосовувалися інтерактивні форми й методи навчання, інноваційні технології та ІТ-технології із загальним підпорядкуванням основному завданню дослідження – цілеспрямованому формуванню соціальної рефлексії майбутніх учителів за активного використання дидактичного потенціалу гуманітарних дисциплін.

Було застосовано у практичній діяльності: вправи на розвиток умінь докомунікативного орієнтування (під час виробничої практики); вправи на розвиток умінь встановлення контакту).

Обґрунтування у процесі здійснення формувальних впливів набули форми, методи розвитку соціальної, рефлексійної, соціально-рефлексійної компетентностей у контексті формування педагогічної майстерності майбутнього вчителя, адаптовані відповідно контекстного підпорядкування меті здійснюваного дослідження формування соціальної рефлексії майбутніх учителів.

Педагогічна майстерня. Проект особистісно й соціально орієнтованої школи майбутнього.

Проект віртуальної школи нового покоління.

Соціально-педагогічний кейс «Соціальні проблеми сучасного вчителя».

Педагогічна ігротехніка «Алфавіт».

Метод «Перетворюємо проблеми на цілі».

Метод «Ліцензія на здобуття знань».

Ділова гра «Деспот».

Ділова гра «Класний керівник».

Факультатив для студентів педагогічних закладів вищої освіти «Соціальна компетентність майбутнього вчителя».

Для викладачів, залучених до експериментальної роботи, було організовано та проведено науково-методичний семінар «Соціально-педагогічні ситуації: конструювання і використання в навчально-виховному процесі».

У процесі проведення формувального етапу експериментальної роботи було розроблено комплекс завдань-ситуацій для розвитку соціальної рефлексії майбутнього педагога.

Активно використовувалися: конструктор задач С. Ілюшина та форма роботи «Творчі майстерні».

Було підготовлено «Методичні рекомендації щодо підвищення результативності процесів формування адаптивної та соціально-рефлексійної компетентностей майбутнього вчителя».

З орієнтацією на подолання наявних в освіті проблем і недоліків було сформовано «Методичні рекомендації для викладача як організатора педагогічного процесу, урахувавши компетентнісну спрямованість реформ, у контексті яких актуалізуються адаптаційні й аналітико-рефлексійні процеси», а також «Методичні рекомендації щодо розвитку адаптивної, соціально-рефлексійної діяльності студента (майбутнього вчителя) у межах навчального заняття».

Вагомим практичним доробком стали «Рекомендації для студентів», підготовлені в контексті забезпечення цілеспрямованого формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін.

Розроблено й імплементовано у практику освітнього процесу у вищій педагогічній школі «Методичні рекомендації щодо формування соціально орієнтованого освітнього простору, забезпечення ефективної взаємодії викладача та студентів у структурі освітньої діяльності, формування студента як суб'єкта навчання, професійного становлення, розвитку педагогічної майстерності у відповідному соціокультурному, освітньому середовищі».

Популярністю користувалася у практичній діяльності викладачів вищої педагогічної школи «Програма адаптації студентів-першокурсників».

Застосовувались у процесі навчання гуманітарних дисциплін «Десять порад молодому вчителю від Семена Богуславського».

Про результативність і дієвість проведеної роботи у межах імплементативної моделі в освітній процес авторської інтегрально-функційної дидактичної моделі формування соціальної рефлексії майбутніх учителів і створення відповідного комплексу дидактичних умов зроблено висновок з позицій ґрунтовного вивчення якісних і кількісних змін, які відбулися за ознаками показників соціальної рефлексії майбутнього вчителя, а саме:

- поглиблення потребнісної сфери студентів – майбутніх учителів – у напрямі самопізнання й усвідомлення потреби в соціальній рефлексії як чинника професійно-педагогічного саморозвитку;
- підвищення рівня вияву в різноманітних варіаціях інтерпретаційності та проблемно-перетворювального характеру мислення студентів, що активно спостерігалось під час здобуття ними соціально значущого знання та розв'язування соціально значущих ситуацій;
- посилення спрямованості пізнання на особистий внутрішній світ;
- позитивна динаміка щодо сформованості здатності до соціально обґрунтованості суджень і висновків, а також здатності до самопізнання, самоусвідомлення в соціальному контексті;
- вияв адекватності самосприяття й адекватного ставлення до інших;
- поліпшення здатності до самовизначення в соціальному, життєвому просторі, а також здатності формувати взаємовідносини з іншими людьми (у

тому числі дітьми) на основі наявних результатів розвитку соціальної рефлексії;

-спостереження активації у здійсненні рефлексійних операцій і предметно-практичних дій;

-демонстрація студентами – майбутніми вчителями – гарної обізнаності щодо методів розвитку соціальної рефлексії;

Таблиця 1

Динаміка зміни рівня сформованості соціальної рефлексії майбутніх учителів за відповідними критеріально обумовленими показниками

Критеріально обумовлені показники	Група	Констатувальний етап				Контрольний етап				Динаміка $((n_1 - n_2)^2 / n_2) \times \chi^2$			
		Н	С	Д	В	Н	С	Д	В	Н	С	Д	В
Потреба в самопізнанні	Егр	21	25	28	26	10	20	31	39	5,76	1,00	0,32	6,50
	Кгр	24	28	26	22	24	26	26	24	0,00	0,14	0,00	0,18
Усвідомлення потреби в соціальній рефлексії як чинника професійного саморозвитку, формування власного соціального, життєвого простору	Егр	24	14	30	32	10	17	35	38	8,17	0,64	0,83	1,13
	Кгр	28,2	16	25,3	30,5	34	10	24	32	1,19	2,25	0,07	0,07
Інтерпретаційність мислення	Егр	20	40	25	15	15	26	30	29	1,25	4,9	1	13,07
	Кгр	22	36,9	23	18,1	20	34,9	25	20,1	0,18	0,11	0,17	0,22
Проблемно-перетворювальний характер мислення	Егр	12	36	39	13	6	19	47	28	3,00	8,03	1,64	17,31
	Кгр	10	31,6	37,6	10,8	10	29,6	39,6	10,8	0,00	0,13	0,11	0,00
Спрямованість пізнання на особистий внутрішній світ	Егр	16	21	24	39	6	12	29	53	6,25	3,86	1,04	5,03
	Кгр	16	19	25	40	14	16	27	43	0,25	0,47	0,16	0,23
Здатність до соціальної обґрунтованості суджень і висновків	Егр	24	24	34	18	13	17	40	30	5,04	2,04	1,06	8,00
	Кгр	20	28	36	16	19	28	38	16	0,05	0,00	0,11	0,00
Здатність до самопізнання, самоусвідомлення в соціальному контексті	Егр	35	29	24	12	20	35	30	25	6,43	1,24	1,50	14,08
	Кгр	38	28	20	14	36	27	23	14	0,11	0,04	0,45	0,00
Адекватність само - сприйняття й адекватність ставлення до інших	Егр	50,5	25	14,5	15	24,5	20	25,5	30	13,3	1,00	8,34	15,00
	Кгр	49,2	24	12,8	14	48	24	14	16	0,03	0,00	0,11	0,29
Здатність до самовизначення в соціальному, життєвому просторі	Егр	16	43	25	16	10	50	32	28	2,25	1,14	1,96	9,00
	Кгр	17	38	27	18	15	36	29	20	0,24	0,11	0,15	0,22
Здатність формувати	Егр	40,6	30,3	17,6	11,5	30,1	22,2	24	23,7	2,72	2,17	2,33	12,94

взаємовідносини з іншими людьми (у тому числі дітьми) на основі результатів соціальної рефлексії	Кгр	40,8	30	17,2	12	40,2	30	17,8	12	0,01	0,00	0,02	0,00
Активованість рефлексійних операцій та предметно-практичних дій	Егр	36,8	29,1	20,1	14	23	20,3	29,7	27	5,18	2,66	4,59	12,07
	Кгр	37,2	29,1	20	13,7	36	28	22	14	0,04	0,04	0,20	0,01
Володіння методами розвитку соціальної рефлексії	Егр	18	21,6	27,4	33	8,7	10	34,3	47	4,81	6,23	1,74	5,94
	Кгр	18	22	29,2	30,8	16	21	30,2	32,8	0,22	0,05	0,03	0,13
Здатність до саморозвитку соціально-рефлексійної компетентності Здатність до ефективної діяльності на основі результатів соціальної рефлексії	Егр	39,7	20	18,5	21,8	20,2	12,3	27,2	40,3	9,58	2,96	4,09	15,70
	Кгр	40,9	21,3	16	21,7	40	19,7	18	22,3	0,02	0,12	0,25	0,02

-суттєве поліпшення здатності до саморозвитку соціально-рефлексійної компетентності та здатності до ефективної діяльності на основі результатів соціальної рефлексії.

Отже, на ґрунті здійсненого статистичного аналізу результатів діагностичного зрізу, отриманих у процесі експериментальної роботи на момент її завершення, можемо констатувати ефективність імплементації в освітній процес вищої педагогічної школи інтегрально-функційної дидактичної моделі формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, котра розгортається поетапно за створення таксономічної єдності ієрархізованих дидактичних умов. Доведенням доцільності й результативності організації та здійснення такої діяльності є зафіксована за використання методів математичної статистики позитивна статистично значуща динаміка рівня сформованості соціальної рефлексії в студентів експериментальної групи. Висновок формулюється на основі результатів емпіричного дослідження, організованого та проведеного як традиційний педагогічний експеримент, який поетапно здійснювався у природних умовах і передбачав реалізацію експериментальної програми, спрямованої на забезпечення ефективності й результативності формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін. В експериментальній роботі брали участь 350 студентів (контрольна (172) та експериментальна (178) групи) та понад 120 викладачів педагогічних закладів вищої освіти.

Констатовано, що мету дисертаційної праці досягнуто, завдання виконано, правильність висунутої на початку дослідження гіпотези доведено.

Статистичну значущість отриманої динаміки зміни рівня сформованості соціальної рефлексії майбутніх учителів підтверджено за критерієм Пірсона.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано новий науковий підхід до розв'язання проблеми формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін на основі ретроспективного, системного та порівняльного аналізу сучасних дидактичних моделей.

Отримані результати здійсненого дослідження надали підстави для твердження, що висунута на його початку дослідження гіпотеза підтвердилася, а також засвідчили ефективність розв'язання поставлених завдань.

1. На основі аналізу філософської, психологічної, педагогічної вітчизняної та зарубіжної літератури з'ясовано стан розробленості проблеми формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін та розкрито теоретико-методологічні засади її дослідження. Визначено засадничі положення методології дослідження проблеми формування соціальної рефлексії майбутніх учителів, котрі було узагальнено за певними напрямками, які безпосередньо чи опосередковано представлено в наукових працях, що висвітлюють положення, у яких розкрито: питання філософії освіти; методології вивчення педагогічних явищ і процесів та їх моделювання; теорії розвитку особистості; теорії діяльності; концепції соціалізації особистості та чинників, котрі вирішально впливають на цей процес; специфіки організації освітнього процесу в закладі вищої освіти; закономірності професійного становлення особистості. Аналіз досліджень за визначеними напрямками сприяє усвідомленню специфіки поняття «рефлексія» у площині педагогічного знання: рефлексія – мисленнєво-діяльнісний чи чуттєво-усвідомлювальний процес самосвідомості суб'єктом своєї діяльності.

Здійснено порівняльно-аналітичний огляд розуміння сутності понять, конкретизовано взаємозв'язки та взаємопідпорядкування рефлексійних умінь, рефлексійної позиції, рефлексійної культури та рефлексійної компетентності особистості. Розкрито взаємозв'язок понять «рефлексія», «рефлексійна позиція», «рефлексійні вміння», «рефлексійна компетентність», «рефлексійна культура».

Визначено дидактичні засади формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, які розуміються як теоретичне обґрунтування розроблення інтегрально-функційної дидактичної моделі як єдності взаємопов'язаних конструктивних компонент (концептуально-методологічної, операційно-змістової, рефлексійно-результативної, соціально-верифікаційної), системотвірним ядром якої є вияв і створення таксономічної єдності ієрархізованих (на трьох рівнях) дидактичних умов.

Доведено доцільність звернення до системного й синергетичного підходів як загальнонаукової методологічної основи у визначенні поняття «соціальна рефлексія майбутнього вчителя», що відбивається в усвідомленні потреби в тому, щоб забезпечити наукове обґрунтування сутності поняття «соціальної рефлексії майбутнього вчителя» на основі урахування положень саме системного й синергетичного підходів.

Запропоновано авторське бачення реалізації компетентнісно-орієнтованої парадигми організації та здійснення процесу цілеспрямованого формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя у процесі вивчення гуманітарних дисциплін. Стратегічними напрямками розвитку професійної педагогічної освіти визначено забезпечення відкритості, інноваційності, креативності та перспективності.

2. Розроблено та теоретично обґрунтовано структуру соціальної рефлексії майбутнього вчителя. З'ясовано сутність і специфіку системно-синергетичного феномена «соціальна рефлексія майбутнього вчителя» й уточнено поняття, які його характеризують, конкретизовано їх психолого-педагогічний зміст. Соціальна рефлексія майбутнього вчителя є виявом соціально-рефлексійної компетентності як інтегральної єдності розвитку соціальної та рефлексійної компетентностей під час реалізації потенційно можливих видів професійно-педагогічної діяльності, що стосуються здатності й готовності сприймати соціум, усвідомлювати свою перетворювальну роль у ньому через суб'єкт-суб'єктну взаємодію з учнями й іншими учасниками освітнього процесу, а також ефективно на циклічно-рефлексійній основі константно її вдосконалювати. На логічно-феноменологічному рівні сприйняття проблеми та подальшого розгортання її науково-педагогічного вивчення розуміємо структуру соціальної рефлексії майбутнього вчителя як сукупність компонент, котрі, своєю чергою, можуть поділятися на елементи, що у певний спосіб взаємодіють на системно-синергетичному рівні як окремі та взаємопов'язані дидактичні системи, здатні до самоорганізації в межах педагогічної (дидактичної) системи.

3. До компонент таксономічної структури соціальної рефлексії майбутнього вчителя включаємо: мотиваційно-соціалізаційну компоненту (мотивація соціалізації особистості майбутнього вчителя); ціннісно-орієнтаційну компоненту (соціально-ціннісні орієнтації); когнітивно-змістову компоненту (змістове наповнення освітнього процесу в контексті формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя); інструментально-діяльнісну компоненту (залучення суб'єкта освітнього процесу педагогічного закладу вищої освіти до соціально-суб'єктних видів діяльності як засобу активної соціалізації особистості майбутнього вчителя); соціоаналітичну компоненту (набуття здатності до оцінно-рефлексійної діяльності під час розв'язування соціально значущих ситуацій в освітньому процесі). Розроблено структуру соціальної рефлексії майбутнього вчителя, яка складається з трьох функційно-структурних компонент (конструктів), а саме: мотивація соціалізації особистості як функційно-структурна компонента соціальної рефлексії майбутнього вчителя; когнітивно-змістова функційно-структурна компонента соціальної рефлексії майбутнього вчителя; інструментально-діялісна функційно-структурна компонента соціальної рефлексії майбутнього вчителя.

4. Виявлено й дефініційовано таксономічну єдність дидактичних умов формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін як основу розроблення моделі. Визначено, що в межах здійснюваного дослідження дидактичні умови трактуються як системотвірні, центруючись на навчальній діяльності в контексті вивчення гуманітарних

дисциплін, однак, оскільки йдеться про формування соціальної рефлексії як складової (і як механізму формування) соціальної, рефлексійної та соціально-рефлексійної компетентностей майбутнього педагога, важливо досліджувати проблему у ширшому – педагогічному – контексті. В основі ієрархічної побудови комплексу дидактичних умов – концептуально-методологічна конструктивна компонента (методологічний конструкт, теоретичний конструкт, психолого-дидактичний конструкт, технологічний конструкт), що визначає особливості конструктів, які відповідають за процес формування соціально-рефлексійної компетентності майбутнього педагога та проектує її функціональний результат на рівні вертикального розгортання, поетапно забезпечуючи вищі рівні інтеграції соціальної та рефлексійної компетентностей.

Таксономічна єдність цих умов ієрархізована на трьох рівнях: провідна дидактична умова; сукупність супідрядних дидактичних умов; конкретизовані умови (елементи умов) у межах кожної із супідрядних умов.

На рівні концептуально-методологічних засад визначено провідну (системотвірну) дидактичну умову формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя у процесі вивчення гуманітарних дисциплін: реалізація положень компетентнісного як парадигмально-визначального та сукупності інших методологічних підходів (урахування положень яких безпосередньо чи опосередковано може бути впливовим) в організації процесу цілеспрямованого формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя як комплікативного конструкту, що включає: компоненту мотивації соціалізації особистості майбутнього вчителя; когнітивно-змістову компоненту; інструментально-діяльнісну компоненту (на рівні горизонтального розгортання) та соціально-рефлексійну компетентність як єдність соціальної та рефлексійної компетентностей і функціональний результат (на рівні вертикального розгортання). У контексті створення провідної дидактичної умови визначено комплекс супідрядних дидактичних умов: активація мотивації соціалізації особистості майбутнього вчителя на основі використання дидактичного потенціалу гуманітарних дисциплін; створення ІТ-соціодидактичного середовища для активації навчання гуманітарних дисциплін на засадах соціалізації їх змісту; застосування інтерактивних технологій, форм, методів, прийомів і засобів навчання, спрямованих на варіативне залучення студентів до соціально значущих навчальних і позанавчальних ситуацій; урізноманітнення дидактико-методичного забезпечення для індивідуалізації та диференціації соціально-орієнтованої рефлексійної діяльності студентів педагогічного університету; підготовка діагностичного інструментарію для визначення рівня вияву соціально-рефлексійної компетентності як функціонального результату процесу формування соціальної рефлексії.

5. На ґрунті здійсненого теоретичного аналізу доведено, що практична доцільність і цінність моделювання у педагогічних і суто дидактичних дослідженнях більшою мірою зумовлюється її відповідністю досліджуваним аспектам і контекстам об'єкта, а також тому, наскільки правильно й повно ураховуються на окремих етапах розроблення, обґрунтування та побудови моделі основні принципи моделювання. Саме ці принципи визначають можливості і тип застосовуваного моделювання та створюваної моделі, а також

її функційні вияви в заломлення до окремого конкретно здійснюваного педагогічного дослідження.

Інтегрально-функційну дидактичну модель формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін розглянуто як дидактично-верифіковану інтегрально-функційну систему організації та здійснення цілеспрямованих психолого-дидактичних впливів, котрі забезпечують ефективність функціонування цієї системи та уможливають досягнення функціонального результату як вияву належного рівня сформованості соціально-рефлексійної компетентності майбутніх учителів.

Інтегрально-функційну дидактичну модель формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін – то є узагальнено ідеалізоване представлення неподільної відкритої системи формування дидактичного феномена соціальної рефлексії майбутніх учителів як сукупної інтегральної єдності функційних конструктивних компонент (конструктів та елементів цих конструктів (або субконструктів) як складових нижчих ієрархічних площин): концептуально-методологічна конструктивна компонента (методологічний конструкт, психолого-дидактичний конструкт, теоретичний конструкт, технологічний конструкт); операційно-змістова конструктивна компонента (конструкт мотивації соціалізації особистості майбутнього вчителя; когнітивно-змістовий конструкт; інструментально-діяльнісний конструкт); рефлексійно-результативна конструктивна компонента (діагностико-інструментальний конструкт, компетентісно-результативний конструкт), соціально-верифікаційна конструктивна компонента (аналітико-статистичний конструкт, імплементаційно-пропедевтичний конструкт).

6. Визначено критерії, критеріально обумовлені показники та рівні сформованості соціальної рефлексії майбутнього вчителя. Відповідно до розробленої структури соціальної рефлексії майбутнього вчителя виокремлено чотири основні критерії, за якими виявлено рівень сформованості соціальної рефлексії, а також критеріально обумовлені показники: потребнісно-мотиваційний (потреба в самопізнанні; усвідомлення потреби в соціальній рефлексії як чинника професійного саморозвитку, формування власного соціального, життєвого простору); соціально-когнітивний (інтерпретаційність мислення; проблемно-перетворювальний характер мислення; спрямованість пізнання на особистий внутрішній світ; здатність до соціальної обґрунтованості суджень і висновків; здатність до самопізнання, самоусвідомлення в соціальному контексті); перцептивно-соціальний (адекватність самосрийняття й адекватність ставлення до інших; здатність до самовизначення в соціальному, життєвому просторі; здатність формувати взаємовідносини з іншими людьми (у тому числі дітьми) на основі результатів соціальної рефлексії); діяльнісно-результативний (активованість рефлексійних операцій та предметно-практичних дій; володіння методами розвитку соціальної рефлексії; здатність до саморозвитку соціально-рефлексійної компетентності; здатність до ефективної діяльності на основі результатів соціальної рефлексії).

Сформованість соціальної рефлексії майбутніх учителів визначено за чотирма рівнями: початково-соціалізаційний рівень (низький); репродуктивно-

імітаційний рівень (середній); самостійно-відтворювальний рівень (достатній); соціально-творчий рівень (високий).

7. Експериментальним шляхом здійснено апробацію та доведено ефективність функціонування авторської моделі на основі створення комплексу ієрархізованих дидактичних умов як дидактичного механізму формування досліджуваного феномена.

На ґрунті здійсненого статистичного аналізу результатів діагностичного зрізу, отриманих у процесі експериментальної роботи на момент її завершення, констатовано ефективність імплементації в освітній процес вищої педагогічної школи інтегрально-функційної дидактичної моделі формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, котра розгортається поетапно за створення таксономічної єдності ієрархізованих дидактичних умов. Доведенням доцільності й результативності організації та здійснення такої діяльності є зафіксована за використання методів математичної статистики позитивна статистично значуща динаміка рівня сформованості соціальної рефлексії в студентів експериментальної групи.

Отже, розв'язання завдань дисертаційної праці зумовило досягнення її мети, однак здійснене науково-педагогічне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін.

Подальшого дослідження в окресленій науковій площині дидактики вищої школи потребують питання генералізації змісту навчання гуманітарних дисциплін, спрямованої на максимальну інтеріоризацію соціально значущого знання, а також константного оновлення технологій (у тому числі ІТ-технологій), форм, методів, прийомів і засобів цілеспрямованого формування та розвитку соціальної рефлексії особистості в цілому й особистості майбутнього вчителя зокрема.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ **Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації**

Монографія

1. Опалюк Т. Л. *Формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін: теоретико-методологічний аспект* : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2018. 296 с.

Навчальний посібник

2. Топузов О. М., Малихін О. В., Опалюк Т. Л. *Педагогічна майстерність: розвиток професійно-педагогічної адаптивності та соціальної рефлексії майбутнього вчителя* : навч. посіб. Київ : Педагогічна думка, 2018. 292 с.

Розділи колективних монографій

3. Опалюк Т. Л. Особливості реалізації адаптивної функції навчання студентів в умовах професійної підготовки вчителя. *Суб'єктивація процесу фахової підготовки майбутнього філолога: теоретичні і практичні аспекти* : монографія : у 2 ч. / за ред. О. В. Малихіна. Київ, 2017. Ч. 1. С. 133–167.

4. Опалюк Т. Л. Розвиток адаптивності студента як складник процесу формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя: суб'єкт-суб'єктний підхід. *Суб'єктивізація процесу фахової підготовки майбутнього філолога: теоретичні і практичні аспекти* : монографія. У 2-х ч. / за ред. О. В. Малихіна. Київ, 2017. Ч. 1. С. 614–639.

5. Бондар В. І., Шапошнікова І. М., Опалюк Т. Л., Франчук Т. Й. *Адаптивне навчання студентів професії вчителя: теорія і практика* : монографія / за заг. ред. В. І. Бондаря. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 308 с.

6. Опалюк Т. Л., Малихін О. В. Ключові компетентності для навчання протягом усього життя в контексті розвитку соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Стратегії інтеріоризації змісту професійної підготовки майбутніх філологів: теорія і практика* : монографія. У 2-х ч. / за ред. О. В. Малихіна. Київ, 2018. Ч. 1. С. 73–93.

7. Опалюк Т. Л., Малихін О. В. Мотивація соціалізації особистості як функціонально-структурна компонента соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Стратегії інтеріоризації змісту професійної підготовки майбутніх філологів: теорія і практика* : монографія. У 2-х ч. / за ред. О. В. Малихіна. Київ, 2018. Ч. 1. С. 94–114.

Статті в наукових фахових виданнях України

8. Опалюк Т. Л. Дидактико-методичні матеріали для роботи з написання соціально-педагогічного есе. *Педагогіка і психологія*. 2018. №3. С. 77–84.

9. Опалюк Т. Л. Діагностичний інструментарій для визначення рівня сформованості соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / за ред. Л. П. Мельник, В. І. Співака. Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. XXX. С. 151–164. (Серія: соціально-педагогічна).

10. Опалюк Т. Л. Діагностичний інструментарій для з'ясування рівня мотивації соціалізації особистості як компоненти соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Пед. науки: зб. наук. праць*. Херсон, 2018. Вип. LXXXI, Т. 2. С. 76–82.

11. Опалюк Т. Л. Дослідження структури соціальної компетентності майбутніх учителів як дидактичного феномену. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 3. С. 124–131.

12. Опалюк Т. Л. Застосування інтерактивних методів навчання у процесі формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Пед. науки: зб. наук. праць*. Херсон, 2017. Вип. LXXVII, Т. 2. С. 95–100.

13. Опалюк Т. Л. Інструментально-діяльнісна компонента соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. Київ, 2018. Вип. 1/2. С. 85–92. (Серія: Педагогічні науки).

14. Опалюк Т. Л. Інформаційні технології у процесі формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Молодь і ринок*. 2017. № 9. С. 104–110.

15. Опалюк Т. Л. Когнітивно-змістова компонента соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та

перспективи: зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 61. С. 218–223.

16. Опалюк Т. Л. Компетентність майбутніх фахівців соціальної сфери в процесі професійної підготовки. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / за ред. Л. П. Мельник, В. І. Співака. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. XXVII. С. 166–175. (Серія: соціально-педагогічна).

17. Опалюк Т. Л. Критерії оцінювання соціально-педагогічного есе. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 63. С. 143–147.

18. Опалюк Т. Л. Обґрунтування доцільності дослідження проблеми формування компетентності соціальної рефлексії майбутніх учителів *Вісн. Черкас. ун-ту*. 2016. № 16. С. 83–89. (Серія: Педагогічні науки).

19. Опалюк Т. Л. Реалізація компетентнісно-орієнтованої парадигми організації освітнього процесу у вищому педагогічному навчальному закладі. *Молодь і ринок*. 2016. № 11/12. С. 51–57.

20. Опалюк Т. Л. Реалізація стратегій навчання XXI століття в освітньому процесі педагогічних університетів. *Пед. науки: зб. наук. праць*. Херсон, 2018. Вип. LXXXII, Т. 2. С. 22–29.

21. Опалюк Т. Л. Розуміння сутності соціально-рефлексійної компетентності майбутнього вчителя: методологічний аспект. *Збірник наукових праць Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту імені Івана Огієнка* / за ред. Л. П. Мельник, В. І. Співака. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. XXIX. С. 114–125. (Серія: соціально-педагогічна).

22. Опалюк Т. Л. Роль соціо-дидактичного середовища у підготовці майбутніх вчителів до написання есе на соціально-значущу тематику. *Молодь і ринок*. 2018. № 8. С. 60–65.

23. Опалюк Т. Л. Соціально-психологічні аспекти адаптації студентів до навчання у вищому педагогічному закладі. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / за ред. Л. П. Мельник, В. І. Співака. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. XXIV. С. 127–136. (Серія: соціально-педагогічна).

24. Опалюк Т. Л. Таксономічна єдність дидактичних умов формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя у процесі вивчення гуманітарних дисциплін. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 3. С. 118–125.

25. Опалюк Т. Л. Аналіз понятійно-категорійного апарату дослідження проблеми формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Гуманітарний вісник / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Київ, 2017. Вип. 37(3), Т. II (22): Тем. вип. «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». С. 445–453.

26. Опалюк Т. Л. Дидактико-методичне забезпечення формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя у процесі навчання гуманітарних дисциплін *Гуманітарний вісник / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Київ, 2018. Вип. 37(4),

Т. І (23) : Тем. вип. «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». 2-ге вид. С. 188–200.

27. Опалюк Т. Л. Методичні аспекти розвитку соціальної рефлексії майбутнього вчителя в системі його професійного становлення. *Педагогічна освіта: теорія і практика* : зб. наук. праць Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту імені І. Огієнка; Ін-т педагогіки НАПН України / за гол. ред. Лабунця В. М. Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. 25, Ч. 1. С. 126–132.

28. Опалюк Т. Л. Навчальний курс «Соціальні мережі» як чинник розвитку соціально-рефлексійної компетентності майбутнього педагога. *Інноваційна педагогіка*. 2018. № 7. С. 167–172.

29. Опалюк Т. Л. Personality's socialization motivation as a functional and structural component of a future teacher's social reflection. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 4. С. 38–44.

30. Опалюк Т. Л. Обґрунтування методичної доцільності застосування методу написання есе на соціально-педагогічну тематику. *Педагогічні науки*. 2018. № 72. С. 65–71.

Наукові праці в наукометричних і зарубіжних виданнях

31. Опалюк Т. Л. Дидактичний потенціал гуманітарних дисциплін щодо формування соціальної рефлексії майбутніх вчителів. *Молодий вчений*. 2017. № 12. С. 433–437.

32. Опалюк Т. Л. Основні положення методології дослідження проблеми формування компетентності соціальної рефлексії майбутніх учителів. *Молодий вчений*. 2017. № 1. С. 485–489.

33. Опалюк Т. Л. Реалізація положень системного та синергетичного підходів в контексті розробки проблеми формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Discussion of problems related to the development of science in different countries* : Proceedings of IV International scientific conference. London, 2017. P. 47–51.

34. Опалюк Т. Л. Соціальна рефлексія майбутнього вчителя: зміст, сутність, структура. *Web of Scholar*. 2018. № 1(19). Vol. 4. P. 29–33.

35. Опалюк Т. Л. Розвиток рефлексії особистості як фундаційна основа формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Молодий вчений*. 2017. № 8. С. 268–272.

36. Opaliuk T. L. Defining concepts of «reflection», «reflexive position», «reflexive skills», «reflexive competence», «reflexive culture»: comparative and analytical review. *Web of Scholar*. 2017. № 5 (14). P. 64–69.

37. Opaliuk T. L. Forms, methods, techniques, and means for purposeful formation of future teacher's social reflexion. *Perspectives of research and development* : Collection of scientific articles. Dublin, Ireland, 2017. P. 158–164.

38. Opaliuk T. L. Personality of the student of the pedagogical university as a subject of the process of the intended formation of the social reflexion of the future teacher. *European Applied Sciences*. 2017. № 4. С. 43–45.

39. Opaliuk T. L. System and synergetic approaches as a general methodological basis for definition of the «social reflexion of the future teacher». *Web of Scholar*. 2017. № 6. P. 58–65.

40. Opaliuk T. L. The genesis of identification and development of the problem of formation of the social competence of the future teacher. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. № I.V (60). P. 34–38.

41. Opaliuk T. L. The practice of implementation interactive teaching methods as a means for process intensification of forming social reflexion in the future teacher. *Science and practice: an innovative approach: Collection of scientific articles*. Les Editions L'Originale, Paris, France, 2017. P. 299–303.

42. Опалюк Т. Л. Активно використовувані форми організації навчальної діяльності у педагогічних університетах у процесі формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Інтернаука*. 2017. № 17(21). С. 56–59.

Опубліковані праці апробаційного характеру

43. Опалюк Т. Л. Активація методів і прийомів навчання у процесі формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Роль і місце психології і педагогіки у формуванні сучасної особистості* : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 2018. С. 58–61.

44. Опалюк Т. Л. Актуальність дослідження проблеми формування компетентності соціальної рефлексії майбутніх учителів. *Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 3-4 лют. 2017 р.). Київ, 2017. С. 49–52.

45. Опалюк Т. Л. Варіативність підходів до визначення понять «соціальна компетентність» і «рефлексивна компетентність» у науковій літературі. *Сучасні тенденції у розвитку науки та освіти* : зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (23 берез. 2017 р.). Кам'янець-Подільський, 2017. С. 31–36.

46. Опалюк Т. Л. Дидактичний потенціал ІТ технологій у формуванні соціальної рефлексії майбутніх вчителів *Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2-3 лют. 2018 р.). Київ, 2018. Ч. 1. С. 68–70.

47. Опалюк Т. Л. Застосування форм організації навчання в контексті формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Дослідження молодих вчених у 2018 році* : матеріали XIV міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих вчених. Вінниця, 2017. С. 93–96.

48. Опалюк Т. Л. Інновації як засіб інтенсифікації освітньої діяльності у вищому педагогічному закладі. *Педагогіка і психологія сьогодення: теорія та практика* : зб. наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19-20 січ. 2018 р.). Одеса, 2018. С. 105–108.

49. Опалюк Т. Л. Компетентнісний підхід у професійній підготовці майбутнього вчителя *Становлення і розвиток педагогіки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 23-24 груд. 2016 р.). Херсон, 2016. С. 166–168.

50. Опалюк Т. Л. Методологія дослідження проблеми формування компетентності соціальної рефлексії майбутніх учителів. *Соціальні трансформації у кризовий період* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. Вінниця, 2017. С. 116–119.

51. Опалюк Т. Л. Наукові підходи до розуміння поняття рефлексія: міждисциплінарний аспект. *Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти* : зб. наук. праць / за заг. ред. Журби М. А. Монреаль, 2017. С. 130–132.

52. Опалюк Т. Л. Особливості компетентісно-орієнтованої парадигми організації навчального процесу. *Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у XXI ст.*: зб. тез наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 27-28 січ. 2017 р.). Львів, 2017. С. 108–111.

53. Опалюк Т. Л. Проблема формування й оптимізації когнітивно-змістової компоненти у структурі соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Диференціація у шкільній освіті: історичний досвід і сучасні технології*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 трав. 2018 р.). Київ, 2018. С. 185–188.

54. Опалюк Т. Л. Реалізація інтерактивних методів навчання як засіб формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Модернізація та наукові дослідження: парадигма інноваційного розвитку суспільства і технологій* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 січ. 2018 р.) / ГО «Інститут інноваційної освіти»; Наук.-навч. центр приклад. інформатики НАН України. Київ, 2018. С. 48–51.

55. Опалюк Т. Л. Рефлексійна компетентність майбутнього вчителя: концептуалізація поняття. *Психологія і педагогіка на сучасному етапі розвитку наук: актуальні питання теорії і практики* : зб. наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15-16 груд. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 100–103.

56. Опалюк Т. Л. Рефлексійна культура майбутнього вчителя як компонента його професійної компетентності. *Психологія та педагогіка: методика та проблеми практичного застосування* : зб. тез наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 22-23 груд. 2017 р.). Львів, 2017. С. 80–83.

57. Опалюк Т. Л. Рефлексійні вміння майбутнього вчителя: зміст і сутність дидактичного феномену. *Теорія і практика розвитку наукових знань*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28-29 груд. 2017 р.). Київ, 2017. Ч. III. С. 29–31.

58. Опалюк Т. Л. Рефлексія особистості як основа формування соціальної рефлексії у студентів під час навчання у ВНЗ. *Професійна підготовка фахівців соціальної сфери: надбання, проблеми, перспективи* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 26-27 жовт. 2017 р.) / ред. кол. Романовська Л. І. (голова) та ін. ; М-во освіти і науки України, Хмельниц. нац. ун-т. Хмельницький, 2017. С. 87–88.

59. Опалюк Т. Л. Розуміння понять «рефлексія», «рефлексійна позиція», «рефлексійні вміння», «рефлексійна компетентність»: порівняльно-аналітичний огляд. *Україна – ЄС: крос-культурні порівняння в освітніх дослідженнях* : матеріали I Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 22-23 трав. 2017 р.) / ред. Заболотна О. А. Київ ; Дрогобич, 2017. С. 125–130.

60. Опалюк Т. Л. Роль навчальної дисципліни «Інноваційні технології в соціальній допомозі» у процесі формування соціальної рефлексії. *Ключові питання наукових досліджень у сфері педагогіки та психології у XXI ст.*: зб. тез наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 26-27 січ. 2018 р.). Львів, 2018. Ч. 1. С. 76–79.

61. Опалюк Т. Л. Соціалізація особистості майбутнього вчителя у процесі навчання гуманітарних дисциплін. *Innovations and modern technology in the educational system: contribution of Poland and Ukraine* : International scientific and practical conference (Sandomierz, May 5-6, 2017). P. 188–192.

62. Опалюк Т. Л. Соціальна компетентність як фундаційна основа формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Суспільні науки: нові питання* : матеріали XIII міжнар. наук.-практ. конф. Вінниця, 2017. С. 26–29.

63. Опалюк Т. Л. Структура соціальної компетентності майбутнього вчителя: дидактичний аспект. *Modern science in Eastern Europe* : Proceedings of XIII International scientific conference. Morrisville, 2017. P. 86–90.

64. Опалюк Т. Л. Теоретичний аналіз становлення і розвитку проблеми формування соціальної рефлексії майбутніх учителів. *Педагогіка і психологія сьогодення: теорія та практика* : зб. наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20-21 січ. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 73–76.

65. Opaliuk T. L. Particular characteristics of educational activity organization in a higher pedagogical educational institution: traditions and innovations. *Proceedings of the International Scientific Conference «Modern Methodology of Science and Education»*. (Warsaw, Poland, September 18, 2017,). Warsaw, 2017. P. 11–16.

66. Opaliuk T. L. Activation of self-processes as psychological and didactic mechanism of influence on formation of social reflexion of future teacher. *Proceedings of the International Scientific Conference «Science of the XXI century: problems and prospects of researches»* (Warsaw, Poland August 17, 2017,) Warsaw, 2017. Vol. 4. P. 11–16.

67. Опалюк Т. Л., Ковальчук В. І. Мотиваційна основа розвитку соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Цілі сталого розвитку третього тисячоліття: виклики для університетів наук про життя* : матеріали міжнар. наук. практ. конф. (м. Київ, 23–25 трав. 2018 р.). Київ, 2018. Т. 4. С. 231–233.

68. Опалюк Т. Л. Вияв суб'єктності студента педагогічного університету як умова ефективного формування соціальної рефлексії. *Інноваційні наукові дослідження у галузі педагогіки та психології* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 2-3 лют. 2018 р.). Запоріжжя, 2018. С. 46–49.

69. Opaliuk T. L. Realization of the brainstorm method in the context of formation of the social reflexion of a future teacher. *Proceedings of XV International scientific conference «Millennium science»*. (Morrisville, Feb. 16, 2018). Morrisville, 2018. P. 155–157.

70. Опалюк Т. Л., Малихін О. В. Групова робота студентів педагогічного університету як засіб формування їхньої соціальної рефлексії. *Становлення і розвиток педагогіки* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16–17 лют. 2018 р.). Херсон, 2018. С. 171–173.

71. Опалюк Т. Л. Теоретичні основи професійної підготовки вчителя в умовах університету. *Педагогіка і психологія: методика та проблеми практичного застосування*: матеріали всеукр.наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 16-17 грудня 2016 р.). Запоріжжя, 2016. С. 47–50.

72. Опалюк Т. Л. Дидактичний потенціал навчальної дисципліни «Основи сценарної роботи соціального педагога» щодо формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя. *Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи*: матеріали третьої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Умань, 16-17 лют. 2018 р.) // *Folia Comeniana*: Вісник Польсько-української науково-дослідницької лабораторії психодидактики імені Я. А. Коменського / гол. ред. Осадченко І. І. Умань : ВПЦ «Візаві», 2018. С. 138–141.

Опубліковані праці, які додатково відображають результати дисертації

73. Опалюк Т. Л., Данилюк О. І. Теоретико-методологічні підходи щодо професійної підготовки фахівців соціономічного профілю. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / за ред. Л. П. Мельник, В. І. Співака. Кам'янець-Подільський, 2018. Вип. XXXI. С. 101–111. (Серія: соціально-педагогічна).

74. Opaliuk T. L. Theoretical-methodological principles of a professional training of a teacher in conditions of university education. *The Seventh International conference on development of education and psychological science in Eurasia. Proceedings of the Conference (December 14, 2016)* / «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna, 2016. P. 4–10.

АНОТАЦІЇ

Опалюк Т. Л. Дидактичні засади формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.09 – теорія навчання. – Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України. – Київ, 2019.

У дисертації подано результати педагогічного дослідження з обґрунтування дидактичних засад формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін: інтегрально-функційної дидактичної моделі та відповідної таксономічної єдності ієрархізованих дидактичних умов. Визначено системно-синергетичне розуміння поняття «соціальна рефлексія майбутнього вчителя» як дидактичного феномена на засадах реалізації компетентнісного, системного й синергетичного підходів у їх комплікативно-контамінаційній єдності; розроблено структуру соціальної рефлексії майбутнього вчителя як сукупність функціонально-структурних компонент (конструктів): мотивація соціалізації особистості, когнітивно-змістова, інструментально-діяльнісна.

Апробовано й упроваджено у практику роботи педагогічних закладів вищої освіти: інтегрально-функційну дидактичну модель концептуально

об'єднаної дидактичної системи формування соціальної рефлексії майбутніх учителів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, що передбачає підготовку науково-методичного (для викладачів гуманітарних дисциплін) та дидактико-методичного (для студентів – майбутніх учителів) забезпечення.

Ключові слова: дидактичні засади; інтегрально-функційна дидактична модель; таксономічна єдність дидактичних умов; соціальна рефлексія майбутніх учителів; соціальна компетентність; рефлексійна компетентність; соціально-рефлексійна компетентність.

Опалюк Т. Л. Дидактические основы формирования социальной рефлексии будущих учителей в процессе изучения гуманитарных дисциплин. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.09 – теория обучения. – Институт педагогики Национальной академии педагогических наук Украины. – Киев, 2019.

В диссертации представлены результаты педагогического исследования по обоснованию дидактических основ формирования социальной рефлексии будущих учителей в процессе изучения гуманитарных дисциплин: интегрально-функциональной дидактической модели и соответствующего таксономического единства иерархизированных дидактических условий. Определено системно-синергетическое понимание понятия «социальная рефлексия будущего учителя» как дидактического феномена на основе реализации компетентностного, системного и синергетического подходов в их компликативно-контаминационном единстве; разработана структура социальной рефлексии будущего учителя как совокупность функционально-структурных компонентов (конструктов): мотивация социализации личности, когнитивно-содержательная, инструментально-деятельностная.

Апробирована и внедрена в практику работы педагогических высших учебных заведений интегрально-функциональная дидактическая модель концептуально объединенной дидактической системы формирования социальной рефлексии будущих учителей в процессе изучения гуманитарных дисциплин, что предусматривает подготовку научно-методического (для преподавателей гуманитарных дисциплин) и дидактико-методического (для студентов – будущих учителей) обеспечения.

Ключевые слова: дидактические основы; интегрально-функциональная дидактическая модель; таксономическое единство дидактических условий; социальная рефлексия будущих учителей; социальная компетентность; рефлексивная компетентность; социально-рефлексивная компетентность.

Opaliuk T. L. Didactic principles of formation of social reflection of future teachers in the process of humanitarian disciplines studying. – Qualifying scientific work published as a manuscript.

The thesis is submitted for attaining the Doctor of Sciences (Education) degree in 13.00.09 speciality – Theory of Education. – The Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine, Kyiv, 2019.

The dissertation presents the results of theoretical and experimental study of didactic principles of the formation of social reflection of future teachers in the process of the humanities studying (the integral and functional model and a complex of hierarchical didactic conditions).

The systematic and synergetic understanding of the concept of «social reflection of the future teacher» as a didactic phenomenon is determined on the basis of the implementation of competency, systemic and synergetic approaches in their complex and containment unity; the structure of social reflection of the future teacher as a set of functional and structural components (constructs) is developed: that are the motivation of socialization of the personality, cognitive and content, instrumentally-active. The social reflection of the future teacher is the manifestation of social and reflexive competence as the integral unity of the development of social and reflexive competencies in the implementation of possible types of vocational and pedagogical activity concerning the ability and willingness to perceive the social consciousness, to realize its transformative role in it through the subject-to-subject interaction with students and other participants of the educational process, as well as effectively and constantly improve it on a cyclic and reflective basis.

In this thesis work, a problem of formation of social reflection of future teachers in the process of the humanities studying has been developed on the theoretical and methodological level. The significance of the results obtained for the theory of learning is determined by the fact that for the first time a systemic and synergetic understanding of the phenomenon of «social reflection of the future teacher» as a didactic phenomenon was determined on the basis of the implementation of competence, system and synergetic approaches in their complex and controversial unity; the structure of social reflection of the future teacher as a unity of functional and structural components (constructs) is developed: the motivation of socialization of the personality, cognitive-content, instrumentally-active; the integral and functional model has been grounded that contains four constructive components (conceptual and methodological: methodological, theoretical, technological, psychological and didactic constructs, operative-content: the construct of motivation of the socialization of the personality of the future teacher, cognitive-content, instrumentally-activity constructs, reflexive-productive : diagnostic and instrumental, competence-productive constructs; social and verifying: analytical-statistical, implementation-propaedeutic structures) the formation of a social reflection of the future teacher in the process of humanitarian disciplines studying on the basis of internalization of socio-cultural and professional-subject knowledge, which implies: the definition of the content-essential understanding of the corresponding complex of didactic conditions, presented as taxonomic unity and hierarchized at three levels: 1) leading didactic condition: the implementation of the provisions of the competent as a paradigm-defining and a set of other methodological approaches (taking into account the provisions which may have influence either directly or indirectly) in organizing the process of purposeful formation of social reflection of future teachers as complex construct that includes motivational component of the socialization of future teachers; cognitive-content component; instrumentally-active component (at the level of horizontal deployment); social-

reflexive component as a unity of social and reflexive competencies and a functional result (at the level of vertical deployment); 2) the totality of subordinate didactic conditions: activation of the motivation of the socialization of the personality of the future teacher based on the use of the didactic potential of the humanities; creation of the IT socio-didactic environment for activating the teaching of humanitarian disciplines on the basis of the socialization of their content; the use of interactive technologies, forms, methods, techniques and means of training aimed at the variation of students' involvement in socially significant educational and extra-curricular situations; the diversification of didactic and methodical provision for the individualization and differentiation of socially-oriented reflection activity of students of the pedagogical university; preparation of diagnostic tools for determining the level of manifestation of social-reflexive competence as a functional result of the process of formation of social reflection; 3) specified conditions (elements of conditions) within each subcontract; the criteria are found (needs and motivational, social and cognitive, perceptual and social, active and productive); criterion-determined indicators (for each of the criteria) and levels (social-creative, self-reproductive, reproductive-imitation, initial socialization) of the formation of social reflection of future teachers.

During the formative stage of the experimental approbation of the didactic model, the didactic-methodical case-support of the formation of the social reflection of future teachers in the process of studying humanitarian disciplines was developed and implemented in the educational process of the higher pedagogical school, and also the creation of a socio-didactic environment in the preparation of future teachers to writing essays on socially significant topics; the basic methodological positions, practical technological approaches to the development of social reflection of students in the process of their vocational and pedagogical preparation were determined. The ways, forms and methods of ensuring the complexity of the formation of the socio-reflexive competence of the future teacher as an expression of the social reflection were also identified.

Keywords: didactic principles; integral and functional model; taxonomic unity of didactic conditions; the social reflection of future teachers; social competence; reflexive competence; social-reflexive competence.

Підписано до друку 04.04.2019 р. Формат 60x84 1/16
Гарнітура Calibri. Друк офсетний. Папір офсетний
Ум. друк. арк. 1,9
Наклад 100 пр.
Видавництво «Педагогічна думка»
04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-а, корп. 2;
тел./факс: (044) 481-38-85
book-xl@ukr.net
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3563 від 28.08. 2009 р.